

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№21
(19454)

2021 чылдың
март 24
среда

Хүннүң үнери — 06.23
Ажары — 18.49
Хүн дурту — 12.26

Садар өртээ хостуг 12+

Сибирьниң тайгазында

РФ-тиң Президентизи В.Путин.

Россияның Чазааның парлалга албанының дыңнады-биле, Владимир Путин база Сергей Шойгу эрткен дыштаныр хуннерни Сибирьге эрттирген. Президентиниң парлалга албанының секретары Дмитрий Песковтуң чугаалап турары-биле, Владимир Путин болгаш Сергей Шойгу тайгага чадаг агаарлап ол ышкаш чүм-харга халдыр тускай вездеходка тус черниң агаар-бойдузун сонуургап, ооң-биле чоок кылдыр танышканнар.

Чүгле агаарлаашкындан өскеде, тускай мастерскаяда ыяш дазылдарындан болгаш будуктарындан бодунуң чазап кылганы хөктүг солун дүрзүлерин Сергей Шойгу Владимир Путинге сонуургаткан.

Мооң мурнунда чылдарда чаңгыс эвес катап Путин дарганы Шойгу кадыркаскал тайгаларга, хемнер-хөлдөргө үдекчилеп чораан.

Чижээлээрге, 2019 чылда Россияның федералдыг айыыл чок камгалал албанының директору Александр Бортников, Саян-Шушенск камгалалдыг девискээрниң директору Геннадий Киселев болгаш Владимир Путин тайгадан каттап, даглар кыры үнүп, агаарлаашкынны

Камгалал сайыды С.Шойгу Президент-биле кады.

кады эрттиргеннер. 2017 чылда, ол үеде Хакасияның Чазааның даргазы турган Виктор Зимин, Владимир Путин олар Сергей Шойгунуң үделгези-биле моторлуг хемелиг тайгалар кырында хөлдөрдөн балыктап, суг дүвүнче кирип балыктап, тайгадан каттап, тооруктап чорааннар.

Дыштаныр хуннерни канчаар эрттиргенин, ооң чуруктарын болгаш видео материалын Кремльдин парлалга албаны тодаргайы-биле интернет четкизинде тараткан.

РФ-тиң Чазааның парлалга албаны.

“АРЗАЙТЫНЫҢ” КАКПАКТААН ЭЪДИ

3-кү арында

НАВРУЗ – ОНЗА БАЙЫРЛАДАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

4-кү арында

АЛДАР-АДЫ ШКОЛАЗЫНДА МӨҢГЕЖИТТИНГЕН

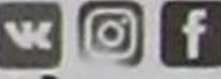

5-ки арында

МӨГЕНИҢ МАЙЫЫ КАДЫРЫК

7-ги арында

Чазак Даргазы социал четкилерде

РФ-тиң Чазаның парлалга албанының медээлери

Камгалал сайыды Сергей Шойгу кадеттер база шеригжилер-биле ужурашкан

• Владимир Владимирович бир дугаар бистиң Сибириниң кышкы тайгазынга келген. Ооң мурнунда чүгле чайын азы күзүн келир турган. Кажан турисчи сезонну кым-бир-ле кижиге звес, а күрүне Баштыңы боду ажыдып турда, оон эки чүнү күзээр боор.

Президентиниң анаа-ла маңаа харлыг ээн тайгага дыштанылганын эрттирери биске шуптууска бир янзы болган. Бистиң баштыңчыларымыска соок-даа, экстремалдыг байдалдар-даа коргунчуг звес. Ниитизи-биле, бистиң Удуртукчуус кайгамчык омур-хевирде! А республиканың чурттакчы чонунга Президентиниң ындыг дыштанылганы – тускай чоргаарал – деп, Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол хууда арнында бижээн.

• Мал ажил-агыында кандыг-даа ажил эргилиншики чугула, ынчалза-даа чаксызы онзагай. Бо үе кидин түлүк мал оолдаашкынының өйү. Мында малчын-нарга болгаш оларның сакманчы дузалакчыларынга мал оолдаашкынының эгезин эрттирип болбас. Хойлар черле боттары төрүп эгелей бээр. Ынчалза-даа оларны хайгаараары албан. Дуза херек апаар чадавас, эвээш дизе, чаа төрүттүнген малдың тыныш органарын арыглап бээр. Оон башка малдың төлүн чидирип ап болурунун айыылы бар. Бистиң хой ажил-агыынга чидириглер турбас ужурулуг. Чүге дизе, тыва хойлар чаңгыс хурагандан хөйүнү бербес. Кайы хире хураган камгалап алып бис, мал бажы ол хире өзер. А ол дээрге, ажил-агыының орулгазы болгаш аас-кежи болуп турар.

Республикада массалыг оолдаашкын чаа-ла эгелеп турар. Ниитизи-биле 200 муң хире анай, хураганы алган – ол дээрге планда үштүң кезинден эвээш болуп турар. Мал оолдаашкынының эң-не изиг өйүн апрель айда деп специалистер баш бурунгаар айтып турар. Ол хунерде малчыннар уйгу-чыдын чок, даңны атсы, хуннү бадыр ажылдаар апаар. Байдал хыналдада дээрзин илеткеп турлар. Ынчалзажок улуг кичээнгеи губернатор төлөвилелдериниң киржикчилеринче угландыраар дилеп тур мен. Ылаңгыя кымга бир дугаар мал оолдаашкыны болуп турары?! Олар ийи чыл болгаш дараа-зында киржикчиге 200 хоюн эгидер болгай.

Бир звес 100 төрүүр хойдан 60-70-ден эвээш баш хураган алып болза, төлөвилелдин үре-түннелин болгаш чаа эгелеп чоруур малчыннарның чедиш-кин чедип алып, бодунуң өг-бүлезиниң чедимчелиин хандыраар аргаларны чиди-биле эвээжидип турары ол болур. Ол төлөвилелдериниң дорт сорулгазы чогуу-на мындыг – кижилерге ажил чок чоруктан үнүп алырынга дузалажыр. Төлөвилел бодунуң сорулгазын 100 хуу күүседип турар, оон черле батпас ужурулуг! – дээрзин Чазак Даргазы демдеглээн.

• Март 22 (понедельник), РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Шойгу Тыва Республиканың Чазаның даргазы Шолбан Кара-оол-биле Россияның Төп шериг округунуң, даглыг черлерге шериг ажылын чорудар 55 дугаар бригадасынга четкен.

Мындыг бригада Москвадан 5000 километр, найысылал Кызылдан 30 километр ырак черде турарын Төп массалыг информация чепсектери дыңнадып турар. Бо шериг кезээ 2014 чылда тургустунуп эгелээн.

Сергей Шойгу шериг кезээниң белеткелин, аңаа хамаарышкан тудуг-суур айтырыгларын, чаа стационарлыг (чыткаш эмнедир) эмнелгенин тудуунга болгаш эмнелгенин кажан ажылгалга киреринге хамаарыштыр айтырыгларын, шериг кезээниң удуртулгазынга салган.

Бо хунде офицерлерниң база тускай керээ-биле албан-хүлээлгезин эрттирип турар шеригжилерниң чурттаар оран-савазын (казармаларны) кезип-хынап, оларның хандырылганын хамаарыштыр айтырыгын тургускан.

Ол ышкаш чоокку үеде ажылгалга кирер амгы үениң стационарлыг харылзаа четкизиниң тудуг хандырылганын ажилы кандыг деңгелде чоруп турарын айтырган.

Керээ-биле шериг албанын эрттирип турар болгаш тускай офицерлиг составта оран-сава айтырынга хамаарыштыр четпестер илерээн. Шериглерни болгаш офицерлер кезээн

чурттаар оран-сава-биле хандыргаш, чоокку 2 айның дургу-зунда илеткелди кылып даалганы шериг кезээниң удуртулга-зындан Сергей Шойгу негээн.

• Март 22-де, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол: Россияның камгалал сайыды Сергей Шойгу, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Кызылдың президентиниң кадет училищезинге четкен. Шынап-ла республиканың кожуун-сумуларындан уруглар ук өөредилге черинде өөренип турарына, оларның-биле ужуражып чугаалашкаш, бүзүрээ өөрүшкүзүн илереткен.

Кадет училищезе өөренип турар уруглар янзы-бүрү даш-тыкы дылдарны бедик деңгелде шингээди ап, ол ышкаш амгы үениң негелдезинге дүүштүр компьютерлиг технологияны өөренип турар. Кадеттерге чүгле шериг-патриотчу өөредилгени звес, калбаа-биле өске-даа өөредилгениң угланышкынын өөредип турар. Чижээлээрге: чуруттуна-рынга, аргып-дааранырынга болгаш оон-даа өске хевирлерге уругларны хаара тудар бедик деңгелдин башкылары ажылдап турарына караа-биле көрүп идгээн.

Чаңгыс чер-чурттуглары-биле, ылаңгыя чаштар-биле даңгаар мынчаар ужуражыр арга чогуң, чай чогуң сайыт хараадап чугаалаан. Даңды-ла мындыг магалыг дыштаныр хунер болдунмас, ылаңгыя Россияның Президентизи-биле. Ынчалза-даа, кандыг чедишкенин ажылдар чоруттунуп турарын караа-биле көрүп алырга, аңаа өөрүнчүг бооп турар.

"Караа-биле көрбээн шаамда, кайыын аңаа бүзүрээр мен..." дээн, ырының сөстөрүнде ышкаш, моон соңгаар кандыг хевирлиг дуза негеттинип турарын боду келгеш билип алырга бүзүрэнчиг.

Моолда хүн станциязындан бир дугаар бүдүргөн электри энергиязын Завхан аймак алып

CentralAsia (MNG) - дамчыдып турары-биле Японияда JGC Holdings (1928 чылда ажыттыганын Япон Gasoline Co.) заводу Моолга бир дугаар хүн батареяларындан ажылдаар 5 мегаватт күштүг электри стан-

циязын келир айда Улаастайга тудуп эгелээр. 2022 чылда ол ажылгалга киргеш, Завхан аймактын 20000 чурттакчы чонун электри-биле хандыраар ужурулуг. "NGK" деп аттыг завод Моолдун соок кыжын шыдаптар аккумуляторлуг батареяларын салыр.

Бир дугаар моол ужудукчу космосче үнгенден бээр 40 чыл болган

Март 22-де бир дугаар моол космонавт, капитан Жугдэрдэмидийна Гуррагчи 1981 чылда 17:59 шакта Байконурдан "Союз-39" деп корабльга Совет Эвилелиниң маадыры Владимир Джанибеков-биле 8 хонук иштинде чер-делегейни 124 шак эргий ушкаш, март 30-де Джезказган (Казахстан) чанынга хонупкан. Ниитизи-биле 7 хонук, 20 шак 42 минута болгаш 3 секундда космоска турган маадырлар деп шаңнатканнар.

Азия чурттарының ийи дугаар космонавты болган Гуррагчааны Президент В.В. Путин март 15-те Александр Невский аттыг орден-биле Моол болгаш Россия аразында найыралды быжыглааны дээш шаңнаан. Ж.Гуррагчаа Моол күрүнениң маадыры (1981), ССРЭ-ниң маадыры (1981), генерал-майору (1984).

Кыдатта хүн энергиязын кывар-чаар материал кылдыр болбаазырадырын чогааткан

Cntechpost информагентилелдин дамчыдып турары-биле, хүннүң күжүндөн бүдүргөн чаа суук кывар материалда метанол 99,5 хуу. Бир чылда 1500 тонна метанолду болгаш 15 миллион кВт-ч электри энергиязын хүннүң күжү-биле үндүрүп алырын кыдат инженерлер чедип алырын дамчыдып турар. Эртем-шинчилеп ажылдары 2001 чылда эгелээш, бо чылын чаа эксперименталдыг бадыткалды алган.

Метанолду углерод оксидинден болгаш водородтан катализаторга бүдүрер. Аңаа херек водородту сугнуң электролизинден үндүрер, а аңаа херек энергияны хүннүң херелдериниң күжүндөн алып деп инженерлер тайылбырлап турар. Сугну электролизтептерге 1 тонна водород 33 000 кВт-ч электри энергиязынга дең болур, метанолду кывар материал орнунга ажылгаарга, бойдуска чидирип турар хора 80 хуу эвээжээр деп санап каан.

Саяна МОНГУШ
Белеткээн.

Кырган-авазының дузалакчызы Туя Иргит (Кежээпей).

Мөңгүн-Тайга кожуунун Мөген-Бүрен сумузунун девискээринде Кара-Белдир деп черде хоочун малчын ирей-кадай Октябрь база Роза Иргиттер оглу Оскалдың азырап, өстүрери-биле хүлээннип алганы, "Мөген-Бүрен" КУБ-тун 400 хире шээр малын карактажып олурар.

— Анай кара чажымдан-на ада-иемге дузалажып эгеледим. Миннип келиримге-ле мал аразында кижил чордум. Ол үеде 5 харлыг турганымны сактыр мен. Школага 10-гу классты дооскан соонда, ортумак база дээди эртем-билиг чедип алыр деп бодам-даа турбаан, черле малчыннаар-дыр деп шийтпирлеп алган мен. Ынчан-

гаш өгленип, баштанып алган соонда, каш чылдар эрткенде, 1973 чылда совхозтун бир кодон хойларын хүлээннип алгаш, малчыннап кирипкен бис — деп, Роза Намыевна сактып чугаалады.

Хоочун малчыннарның оглу Оскал Иргит бо хүннерде келир чылын төрүүр 300 ажыг кыс хураганнарны хүлээннип алган. Ооң-биле кады боттарының мал-маганы болур 100 хире хой-өшкү болгаш он ажыг бода мал (инек) азы Мөңгүн-Тайга чонунун чугаалап өөрөнгени-биле алырга, "тас инектерни" азырап, өстүрүп турар.

Уктуг кижил угуң салгаар...деп тыва чоннун үлегер домааның бадыткалы Роза Намыевнаның оглу, керни Эмер-оол база Даяна Иргиттерниң уруу, кырган-

КЕЖЭЭПЕЙНИҢ ААЛЫНДА

авазының ынак, чаптанчыг уйнуу — Кежээпей азы шын ады-биле Туя Иргит база кырган-авазын салгап, малчын кижиниң белен эвес ажыл-ижин амдыгааштан эгелеп шиңгээдип алган. Мал-маганның аразында кандыг өң-чүзүннүг, кандыг аажы-чаңгыг хой-өшкү бар ийик, деп айтырар болза, Кежээпей деп шолалыг бичии Туя ыяк билер.

— Кырган-ачам эртен даң бажында инектерни үндүр ай депкеш, хой кадарып чоруптарга, анай-хураганны карактап көөр үүле меңээ онаажыыр. Дешкилежип, сывыртажып ойнаарга чаптанчыгын — деп, Кежээпей хөөрей-дир.

Бо орлан-шогаа, чугаакыр бичии чаш уругну көргөш, келир үениң сураглыг малчыны өзүп олурар деп бодам башка кирди. А эң-не кол эскерген чүүлүм, бичии чаштын тыва дылынга арыг чугаалап билири, сөс курлавырының байлаа болду.

— Кырган-ачам, кырган-авам-биле азырап өстүрүп турарымыс бо хой-өшкүнүң аразында чаңгыс үзүр деге, бир кара хой бар — деп, бичии Туя чугаазын уламчылады.

Хунаны Мөңгүн-Тайга кожуунун чамдык чурттакчылары деге деп адаар. Колдуунда аңчылар кадыр хая-даш кырлар, те-чуңманың аразында оран-таңдының эр хиндиктиг аң-меңин ынчаар адаар болду. Бичии Туя улуг улустун чугаазын база дыңнап, оларнын-биле чугаалажып, төрөөн тыва дылының байлак сөс курлавырынче кирип, сактып алганы чугаажок.

Мал-маганга улуг когарал чедирбейн турар-даа болза, ийи-чаңгыс бөрүлөр бо-ла таваржып турарын, хоочун малчын Роза Намыевна база чугаалады. Ынчалза-даа дүн-хүн чок карактап тургаш, чаңгыс-даа мал алыспааннар. Малчыннар бо чылын кышты база хүр ашкан, ГАЗ-53 деп алды автомашина ишти сигенин белеткеп алган.

— Эрткен чылга деңнээрге, бо чылын хар улуг эвес, өршээлдиг кышты чурттап эрттивис, хөөрем кижил болза, кара кыш-дыр деп ынчаар чугаалап болур. Ындыг-даа болза, кара кыш черле соок болур чүве, ол-ла арай берге болду — деп, хоочун малчын мээң салган айтырымга харыылады.

Мөңгүн-Тайга кожуунун көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Чойган Иргиттин дыңнатканы-биле алырга, ниитизи-биле бүгү малчын коданнарда хойжулар, сарлыкчылар кышты хүр ашкан. Мал чемин четчир болгаш артыкшылдыг кылдыр белеткеп алган. Мурнуку чылдарга деңнээрге, хар база эвээш чагган. Чүгле январь, февраль айларда Каргы сумузунун девискээринге улуг хар дүшкен. Ынчалза-даа көдээ ишчилерде дыштаныр хүннер бар эвес, дүн-хүн чок, күрүнениң мал-маганын кадарып, кызымак ажылдап чоруурун Чойган Демир-оолович демдегледил.

Борала ОНДАР.

Авторнуң тырттырган чуруу.

“АРЗАЙТЫНЫҢ” КАКПАКТААН ЭЪДИ

Кажан-даа, кандыг-даа үеде көдээ ишчилерниң бүдүрүп үндүргөн продукциязын садып-саарып, орулга кирип алыры берге айтырыгларның бирээзи. Бо байдалды хой чылдарда көдээ ажыл-агый адырын удуртуп-баштаар харысалгалыг албан-дужаалды күүседип чоруур кижил болгаш Мөңгүн-Тайга кожуунда “Мөген-Бүрен” күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң директору Өшкү-Саар Ооржак эки билер. Ынчангаш, эрткен 2020 чылда, Көдээ ажыл-агый яамызы-биле кады ажылдажылганың түңнелинде, мал согар болгаш ооң эъдин болбаазырадыр талазы-биле биче хемчээлдиг цехти ажыдар талазы-биле дугуржулганы чедип алган.

— Тывада ырак-узак болгаш аргы-жылга айтырыглары берге булуңунда чурттап чоруур көдээ ишчилерге Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый сайыды Айдың Дун улуг деткимчени берген. Мөңгүн-Тайгадан кожавыс Алтай Республикаже, Тываның найысылалы Кызыл хоорайже көдээ ажыл-агый продукциязын садып-сайгарып алыры-биле сөөртүрүңге акша-хөреңги болгаш кывар-чаар чүүлдерге хой чарыгдалдыг болуп турарын Көдээ ажыл-агый яамызының тускай эртемниг специалис-

тери тодарадып, анализтеп көргөн.

Ынчангаш, Мөңгүн-Тайга кожуунун Кызыл-Хая суурда “Арзайты” көдээ ажыл-агый кооперативиниң баазасынга үстүнде ады кирген биче бүдүрүлгени удавас ажыдар. Бо хүннерде ооң таваан салып, тудуг ажылдарының үжөн хуузун дооскан. Биче хемчээлдиг модульдуг цехти амгы үеде Новосибирск хоорайда эптеп-чыыр ажылдар уламчылап турар. Апрель айда Мөңгүн-Тайга кожуунче эккелгеш, чыып үндүрүптеринге,

“Мөген-Бүрен” күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң директору, Өшкү-Саар Ооржак идегеп турарын чугаалады.

Амдызында көдээ ажыл-агый адырында хой чылдарда ажылдап чоруур арга-дуржулгалыг удуртукчу сарлык болгаш хой эъдинден түшөнка кылыр ажылды эгелеп алган. Түшөнка дээрге, тыва дылче очулдуларга, демир лаазаларда какпактап каан эът болур.

Хой база сарлык эъдинден демир лаазаларда түшөнканы бүдүрүп үндүрүп, изиг буска хайындырар болгаш халдавырлыг бүдүмелдер чок кылдыр арыглаар Автоклав деп тускай херекселди садып алган. Бо талазы-биле база-ла Көдээ ажыл-агый яамызы дузалажып, “Мөген-Бүрен” КУБта ажылдап турар 3 кижини өөрөткен соонда, улуг эвес цех ажылдап эгелээн.

Демир лаазаларда эът продукциязын изиг буска хайындырар электри күжү-биле ажылдаар паш савадан хары угда 40 ажыг түшөнкаларны эзип, уштуп алыр. Технологиаларның чугаазы-биле алырга, ниитизи-биле 1 шак 40 минута дургузунда халдавырлыг бүдүмел чок кылдыр, арыглавышаан эътти быжырып, хайындырып келир.

Изиг буска хайындырган, эки шынарлыг сарлык болгаш хой эъдинден кылган түшөнканы садып алыр улус база эвээш эвес. Хой кезинде керээ езугаар, албан-организация черлери мөөң-мөөңү-биле алыр. Чижээлээрге, Тыва Республиканың Күш-ажыл яамызы уруглар албан черлеринче дужаап турар.

Мерген ОНДАР.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

ӨӨРҮШКҮНҮ СӨҢНЕП ТУРАП

Март 21-ниң хүнүнде, Мөңгүн-Булак деп черге Тываның хамнар ниитилелиниң киржилгези-биле Чыл бажы соок кыштын час-биле солчуп эрткен ёзулалы болган. Кижиниң сагыш-сеткили бойдус-биле кады оттуп, идегелди, өөрүшкүнү сөңнеп турар.

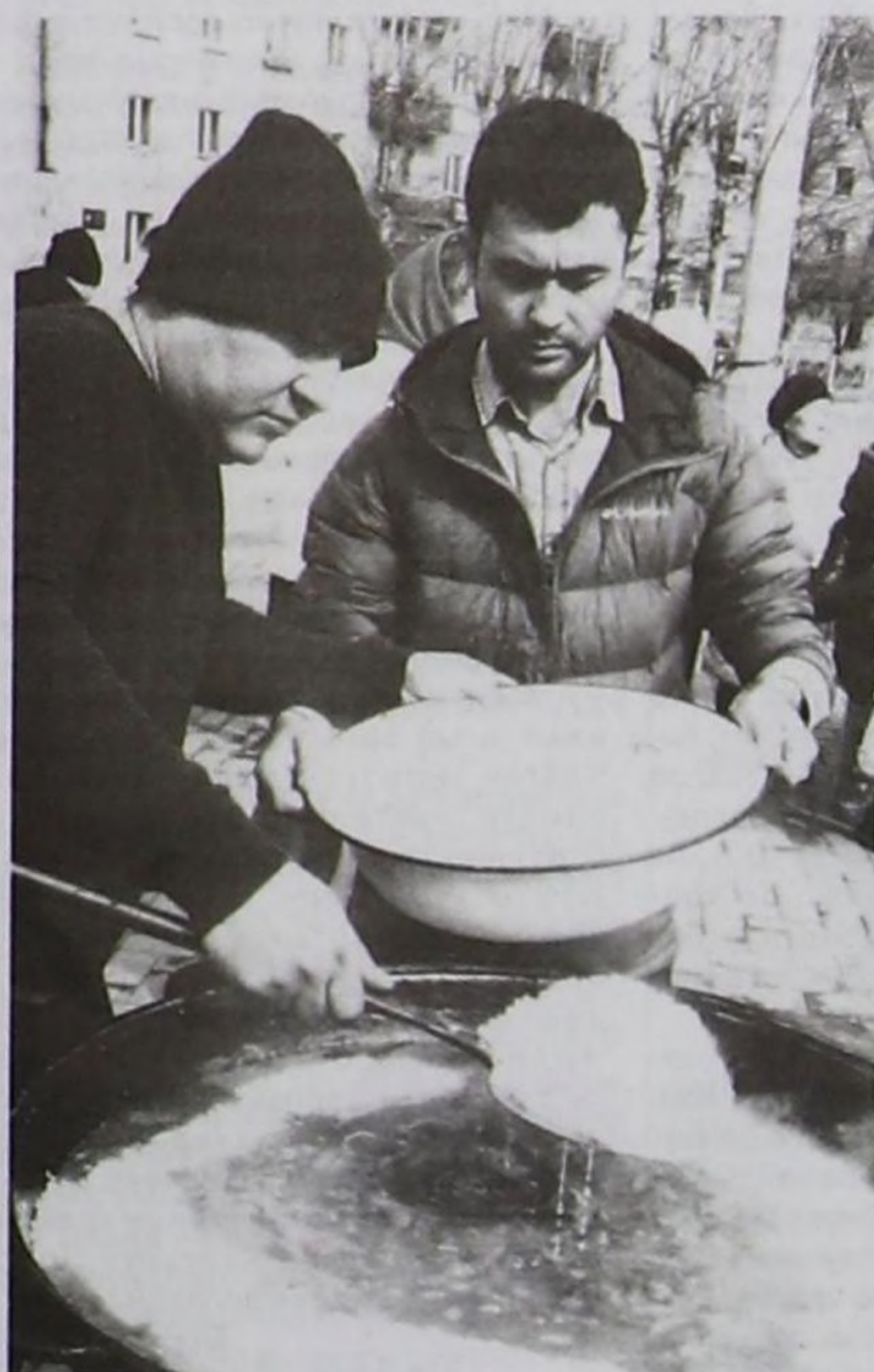
Жөй-биле хөлзеп артпаан, ук чүдүлгезин утпайн чоруур, эвээш санныг-даа болза чонувус бар-дыр. Бо ёзулалга хамаарыштыр көдүрлүп турар ук чүдүлгевиске хамаарыштыр, бистиң эртем, төөгү, культура ажылдакчылары, чаңгыс чер-чурттугларымыстың чаңгыс айланы берген көрүжү билдинмес болуп туру. Ынчалза-даа ис чок чиде бербес, черле үези кээрге чоннун сонуггалы оттуп, катап хая көрнүп кээр боор деп идегээр-дир мен.

Чыл бажы келди, чылан кежи союлду. Мал-маган кышты хүр ашкан-на боор! Аарыг-аржык, айыыл-халап аал-оран, чер-чуртувустан ырап чорзун! Курай, курай!

Санай СУРҮҢ.

НАВРУЗ – ОНЗА БАЙЫРЛАЛДАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

ган. Чамдык чурттарда ол күрүне байырлалы апарган. Ол дээрге Таджикистан, Узбекистан, Туркмени, Азербайжан, Албания, Киргизия, Македония, Турция, Казахстанда. Татарстан, Дагестан, Башкортостан болгаш Россияның өске-даа регионнарында национал байырлал кылдыр эрттирип турар.

Ол ышкыш бистиң хөй националдыг республикада азербайжаннар, казахтар, киргизтер, дагестаннар, таджиктер, туркменнар, турктар, узбектер наврозту байырлап турар. Навруз байырлалы астрологтуг календарь-биле Чаа чылдың эгезин, бойдустун оттуушкунун, кижиниң болгаш долгандыр делегейниң аянажылгазын илереди-п турар. Орус культура төвүгө чыгып кел-геш ырлап-самнап, канат тыртып дээш оон-даа ыңай солун оюннарны чыылган чон ойнап турган. Байырлалдың бир онзагайы – узбек чоннун плову болган. Байырлалдың эгезинден тура оң киржикчилери одага кончук улуг пашты салгаш, чаңчыл

болган ёзулуг узбек пловту чыылган чонга четчири-биле белеткеп кылган. Байырлал адакталып турда, пловту кижилер бүрүзүгө саваларга үлөп, чыылган чонга сонургаткан.

Чыжыргана СААЯ.

Навроз дээрге «чаа хүн» дээн. Навруз – чазын дүн-хүн дуртунун деңежириниң болгаш персид болгаш турк чоннун чаа чылды уткуурунун байырлалы. Оон соонда хүн дурту узап, дүн дурту кыскалап эгелээр. 2009 чылда Бүгү-делегейниң Навруз хүнү март 21-де кылдыр чарлаттын-

Амгы үеде кижизидилге айтырынын уругнун бүгү талазы-биле сайзыралынче угландырып турар. Үениң негелделери-биле уруг чаштарның салым-чаянын сайзырадып, амыдыралга, келир үезинге таарымчалыг байдалдарны боттары тургузуп билир кылдыр өөредип, кижизидилгени тургузар болза эки деп, психологтар сүмелеп турар.

Сөөлгү үеде интернет четкизиниң сайзырааны-биле ажы-төл көвей-ле артык медээлерни дыңнап, көрүп турар болганда улуг улус оларга херек, шын дыңнадыгларны кайыын тып көөрүн тускай тайылбырлап бээр артык эвес.

Ажы-төлдүн салган айтырынга тода харыялаары чугула. Уругнун дыл-домаан, угаанын сайзырадырынга улуг идигни кылып дизе оон-биле кады чугаалажыры.

Кайы-бир чүүлду уруг сонургап турар болза, ону дораан соксатпас.

Уруг чаш турда оон өзүлдезинге херек оюннарны, ойнаарктарны ажыглап, каттай ойнаар болза эки.

Чаа үениң негелделери-биле ажы-төлду кижизидери

Оюн дээр-ле бичии уругнун долгандыр турар делегей-биле таныжып ап турары ол болур.

Ажыл соонда шылап-могап-даа турар болзунарза, ажы-төлүңерниң канчаан хүн эрттиргениниң, чүнү кылганын айтырып, каттай чугаалажыр болза эки. Уруг ада-иези чүгүле оон өөредилгези эвес, а өске херектерин база сонургап турар-дыр дээш, чайгаар-ла бурунгаар көрүштүг, чүткүлдүг, кызымак болур. Уругнун кылган чүүлдерин мактап, куспактап, чассыдып өстүрер болза, харысалгалыг, чуртталгага ынак кылдыр өзер.

Ажы-төлге үлөгер-чижек болуру артык эвес. Ава кижилер өөрүшкүлүг, аянныг чем кылып, ном номчуп, бир-ле чүүлге сонургалдыг болур болза, ажы-төл база ындыг болур.

Кандыг-даа чаш төлге ада-иези эң чоок болур болгаш олар бир-ле дугаарында ада-иезин өттүрер болур.

Чаш уругнун эки өзүлдезинге,

сайзыралынга ажыктыг сүмелерни номчуп, көрүп, ажыглап чорууру артык эвес.

2019 чылдан тура бистиң республикада ажы-төлдү ада-иелерге психологтуг, методиктиг дузаны чедирип турар төптөр тургустунган. Бо чылын болза шак-ла ындыг 8 төп ажылды чорудуп турар. Олар дээрге Кызыл хоорайның дугаары 1, 15, 37 чаштар садтары, дугаары 8 школа база республиканың «Сайзырал» аттыг психологтуг төвү, оон ыңай Шагаан-Арыгның «Челээш», Чадаананың «Хээлер» аттыг уруглар садтары болуп турар. Халас дузаны логопед, дефектолог, психолог, методист башкылар чедирип турар.

Ынчангаш ажы-төлду кижизидеринге айтырыгларны салып, ажыктыг сүмелерни база оон-даа өске дузаны ап болур силер.

Белекмаа БУЯНДЫ,
психолог башкы.

ДЫШТАНЫЛГА

Март 22-ден тура школачыларның часкы дыштанылгасы эгелээн. Уругларывысты хайгаарып, дыштаныр хүннерин шын болгаш ажыктыг эрттирип алырынче кичээнгеи угландыраалыңар! Бажыңыңдан үнгеш кайда база кымнар-биле чоруп турарын улуг кичээнгеи алыры чугула.

Школага консультацияларже, немелде өөредилге черлери, спорт залдарже барып турарын хайгааралга алыр. Өске черлерде төрелдеринче, лагерь азы курорт-даа чорупкан болза, олар-биле үргүлчү долгажып, чүнү канчап турарын билип ап турары артык эвес.

Орай-кежээрде халывазын чедип алылыңар! Уруг-дарыңар-биле чоок болуп, ажыт-чакыт чокка чугаалажып, оларның-биле сүмележип, деңге ажып кылырын, психологтар сүмелеп турар. Бистиң корр.

АЛДЫН МЕДАЛЬДЫ
ТЫВЫСКАН

Орус географтыг ниитилелдин 175 чыл оюн таварыштыр ОГН-ниң биче алдын медалы-биле ОГН-ниң Тывада салбырының кады тургузукчун, география эртемнеринин докторун, эртемниң алдарлыг ажилдакчызын Светлана Сүрүңовна Курбатскаяны шаңнаан.

Билдингир тыва эртемденни хүндүткөп байырлаар ёзулал Национал музейниң «Тывада Орус географтыг ниитилелдин ажил-ижиниң төөгүзү» деп залга Орус географтыг ниитилелдин Тыва Республикада эртем чөвүлелиниң хуралының кызыгаарының иштинге болуп эрткен.

Тываның күрүне университетиниң хүндүлүг профессору Светлана Курбатскаяның ОГН-ниң биче алдын медалы-биле шаңнатканы Тываның бойдузунуң комплекстиг шинчилелинге болгаш Убсунур төвүнүң биосферлиг шинчилелдериниң кызыгаарының иштинге географтыг экспедицияларны организаастаарына чугула салышкыны дээш төлөптүг болган.

Светлана Сүрүңовна ОГН-ниң Тыва Республикада салбырының тургустунарына болгаш сайзыраарына, бойдус камгалалының ажил-ижинге күрүнениң «Убсунур ыйгылаажы» болгаш «Убсунур» бойдустуң биосферлиг камгалалдыг черлерин тургузары-биле болгаш оларга ЮНЕСКО-нуң бүдүн делегейниң бойдус салгалының объектизиниң биосферлиг статусун тыпсырынга канчаар-даа аажок улуг үлүг-хуузу кириген дээрзин ОГН-ниң дыңнадыларында демдеглээн.

«Байыр чедирип тур-бис, Светлана Сүрүңовна!»

Силерниң профессионал болгаш амы-хууда шынарларыңарның, эртемденниң, удуртукчунуң канчаар-даа аажок улуг амыдыралдың дуржулгазы болгаш салым-чаяанының, масштабтыг боданышкыңарның, бедик харысалгаларың, ынак ажылыңарга кызыгаар чок бердингениң Орус географтыг ниитилелдиниң шиитпир-биле үнелеттингениң Национал музейниң коллективи чүрээниң ханызындан өөрүп тур. Бо шаңнал дээрже силерниң кызымак ажылыңарның, бистиң республикавыстың эртемниң күш-шыдалыңа кириген салышкыңарның үнелелиниң херечизи-дир» деп онзалап чугаалааннар.

Национал музейниң парлалга албаны.

ТАР-НЫҢ 100 ЧЫЛЫНГА

АЛДАР-АДЫ ШКОЛАЗЫНДА
МӨҢГЕЖИТТИНГЕН

Борбак-оол Иргитович Араптан Тывага өөредилгениң үндөзилекчилериниң бирээзи, Тыва Республиканың улустуң башкызы, РСФСР-ниң алдарлыг башкызы, XX чүс чылдың директору.

Б.И. Араптан 1938 чылдың январь 1-де Тыва Арат Республиканың Бай-Тайга кожуунунга төрүттүнген. Ол 11 ажы-төлдүң бирээзи. Белем эвес салым-хууну, чашкы үени көрүп эрткен: ада-иези эрте-ле чок апаарга, амыдыралдың аар-бергежи улуг угбазы Арыяның экти-мойнунче чүдүрүлгөн. Ынчалза-даа оолдар-уруглар найыралдыг өзүп, улуглары бичиилерин карактажып, өөрүшкүнү, качылдалды-даа деңге үлөжип келгеннер. Олар өзүп, көвүдөп, боттары өг-бүлелерлиг апаргаш, чээрби чүс чылдың төнчүзүндө оларның төрөл салгалы чуртка барык чүс хире кижилер санныг төлөптүг салгалды берген. Оларның чартындан хөйү бодун башкы деп онзагай мергежилге бараалгаткан.

Борбак-оол школа дооскан соонда 19 харлыг тургаш, Бай-Тайга кожуунунуң Бай-Тал школазынче орус, тыва дылдар болгаш литература башкызы кылдыр ажилдап чорупкан. Оон ийи чыл болганда Тээлиниң 7 чыл школазынче ажилдап чеде берген.

Оон соонда аныяк, идепкейлиг башкы Кызылда күрүнениң педагогика институтунга бот-өөредилге-биле өөренип тура, Эзрбек суурнуң 7 чыл школазынга өөредилге эргелекчизинге ажилдап турган. Ынчан, башкылар чедишпес үеде, институтка өөренимшаан ажилдаары амыр эвес.

Борбак-оол Иргитович шериг албанын Калининград хоорай чоогунга эрттирип тура, дивизияның партия школазынга база өөренип турган. Шеригден офицер эргелиг халажып келгеш, Кызылда күрүнениң педагогика институтун дооскан. Ынчан 26 харлыг турган аныяк эр Эзрбек школазының директорунга ажилдай берген. Улаштыр ол, удуртукчунуң белем эвес албан-дужаалыңа дузалаар немелде юридиктиг дээди эртемни база чедип алган.

Б. Араптан кандыг-даа ажил-херекти кылып дээнде, бодунуң бедик харысалгалыын көргүзүп, хөй нарын айтырыгларны шиитпирлээринге эң идепкейлиг кирип турган. Партия, ажил-агый органнары-биле кады башкыларны чурттаар оран-сава-биле хандырып, школаның чаа бажыңын, оон чанынга интернатты тудуп, ажы-төлдү өөредиринге таарымчалыг байдалдарны тургускан.

1969 чылда өг-бүлөзи-биле Туран хоорайже көжүп чорупкан, аңаа Туранның №2 школазын удуртуп турган. 1975-1978 чылдарда Борбак-оол Иргитович Тес-Хем кожуунга улус өөредилгезиниң килдизин эргелекчилеп турган.

1978 чылда ол өг-бүлөзи-биле Сукпак суурже көжүп келген. Аңаа Сукпак ортумак школазының директорун-

Б.Арапчаа.

га ажилдай берген. Ол школага дээди категорияны башкының педагогиктиг салым-чаяанының ачызында тывыскан. Ол аңаа барык 30 чыл директорлаан. Россияның өөредилге яамызының эрттирип турары «Чылдың школазы» деп мөөрейге 1997-2000 чылдарда Сукпак школазы дөрт катап «Чылдың школазы» деп бедик атты чедип алган, а бистиң республикага «Школа-2000» деп мөөрейге «Чүс чылдың школазы» деп атты алган. Борбак-оол Иргитович боду «Чылдың директору-1998», «Улусчу педагог», «XX чүс чылдың директору» деп аттарга төлөптүг болган. Амгы үеде Сукпак ортумак школазы Борбак-оол Иргитович Араптан адын чоргаарал-биле эдилеп турар.

Б.И. Араптан башкының алдар-ады, шаңналдары: Тыва Республиканың улустуң башкызы, РСФСР-ниң алдарлыг башкызы, РФ-тиң алдарлыг башкызы, XX чүс чылдың директору, XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижизи. Тыва Республиканың Ордени-биле, Россияның, Тываның Чазаның, хөй санныг аңгы-аңгы Хүндүлел бижиктери, дипломнары-биле шаңнаткан.

Хенче-Кара МОНГУШ ажык парлалгадан алгаш, эдип, немеп парлаан.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Номчукчунуң саналы

ТӨӨГҮЛҮГ ЭРТИНЕВИС БОЛУР ТЫВА ӨӨВҮС

Көшкүн тыва чоннуң төөгүзүндө кидис өг кол черни ээлеп турган. Чаа амыдырал эгелеп, өг-бүлө тудар дээн аныяктарның куда-дою эрттирериниң мурнунда чаа өгнү белеткеп кылып чораан.

Өгнүң ханаларын, ынааларын, хараачазын, эжиин чаап кылыры база ханаларын шывар кидисти дүктен хап тургаш кылыры, олбук-ширтекте сырып алыры, дээвириинге шыгыгларны даарап белеткээр дээш, долгандыр шарып, быжыглаар баг-куржагларны аъттың чел-кудуруундан өрүп баглаарына төрөлдери, эш-өөр, кожаларының ачы-дузаны-биле байырлыг байдалда эртип чораан. Кыштың ажыг соогунда-даа, чайның ымыраа-сээктиг, чалынның изиинде-даа, тыва кижиниң хөй ажы-төлү өгге-ле төрүттүнүп өзүп кээр, оон назылап кырааш, аңаа-ла мөчүүр.

Чаш төлдү кижизидери база-ла өгден эгелээр: улуг улус мурнундан эртпес, улус чугаазынче киришпес дээш-ле баар.

Аптара, үлгүүр, ширээ, деспи аймааның угулзаларын чаап, оюп, сиилбип каанын база сыртык, чоорган, идик-хептиң каас-чаражын кижилерге магадап, кайгап ханмас болгай.

А үндөзүн янзы-бүрү, амданның, чаагай чөмнөвивисти чугаалай бээр, чайгаар-ла каракка көстүп кээр, чыды чытталып кээр. Хостуг үелерде өгге шыдыраалап, кажыктай бээр, игил, бызаанчы, дошпулуур, лимби, хомус тудуп алгаш, хөөмейлеп, тоол ыдып, дүрген чугаа, кожамыкты төнчү чок сала бээр салым-чаяанныглар өгден үнгени улуг ужур-уткалыг. Төөгүлүг эртиневис болур тыва өөвүстү делегей чоннарының мурнунга алдаржыдып, алгап-мактаар дээн уткалыг. Өг байырлалын чыл санында тускай демдегелер эрттирер хунну Тыва Чазак деңнелинге доктаадырын саналдап тур мен. Чайлаглаан аалдар шынааже бадып эгелзэн үези, сес айның эгезинде, улуг Наадымывыстан аңгы хүнде эрттирер тускай байырлал болза деп, күзөл, бодалым ажыдып олурарым бо. Кожууннарда аңгыда, хуу арат

чон база өглерин типкен, ишти-даштында аш-чемин кылып турары, ус-шеверлер чазанган, дарганнаан, дааранган болгаш аш-шарының дериг-херекселин кылган-септээнин көргүзери онзагай чугула.

Тускай специалистер байырлалдың программанынче оон-даа өске чүүлдерни кирип болгай. Бир чаа өгнү бүрүнү-биле чазааш, кидис, ширтзэн анаа-ла кылгаш, дериптерге, чалыы аныяктарны алгап-йөрзөп, ырлап-самнап тургаш, өгөлөп каары ырактан келген аалчыларга уттундурбас солун көргүзүр болур. Оон ыңай баглаашта бүрүн дериглиг аътты, тергелеп каан аът, шары, тевени кым сонургаваас боор.

Тыва өгнүң байырлалын онзагай кылдыр эрттирер болза, республиканың чурттаачыларындан аңгыда, бөмбүрзектиң өске-даа чоннары сонургап, аалдап чедип кээр, ховар, чараш байырлал болу бээр деп бүзүрөп, мону бижидим. Бо саналды чүүлдүгүнүп деткир чон бар болза, санал-оналын дыңнасаар-дыр мен.

Маадыр ОНДАР.

Россияның буддистерин «Чүдүлге ажилдакчыларының аттестациязы» деп федералдыг хоойлуже өскерлишкиннер дүвүредип турган

РИА Новостиниң дамчыдып турары-биле хоойлуже немелделер бирги номчулганы Күрүне Думазыңга 2020 чылдың декабрь 15-те эрткен.

Оон кол сорулгазы даштыкы чурттарга билиг чедип алган хүрээ-хиит ажилдакчыларын терроризм болгаш экстремизм тарады бербези-биле хыналда чоргузар камгалалы болур.

Россияның буддистерин хоойлуда «даштыкыдан келген лама-башкылар» деп кымнарыл деп дорт айытпаанындан Россия иштинче кээп турар буддист лама-башкылар база-ла өөредип бээр арга чок апаар байдал тыптып болуру дүвүрөткен. Ийи дугаар номчулга Күрүне Думазыңга бо хуннерде эртер. Депутаттарның берген тайылбырындан алырга, ук өскерлишкиннер чүглө Россия хамаатылары ламаларга хамааржыр.

Калмыкияның төп хүрээзиниң Йонтен-гелонг ламазы (Сергей Киришов) ук айтырыгны көдүрөргө Күрүне Думазындан келген тайылбырында ламаларның билиин хынаары-биле төпчүктөн Камбы-ламалар эргелели боду аттестацияны эрттирип болурун хоойлу чөпшээрер турар. Даштыкы чуртка эртем-билиг чедип алган азы чүдүлгеге хамаарылга чок дээди эртем-билиг ламаларны эргелел боду билиин хынап, аттестацияны эрттирер.

Саяна МОНГУШ белеткээн.

ТЫВА СКИФИЯДА - ЧАА УГЛАНЫЫШКЫН

"Азия Төвүнде — кедергей чараш сынның, ак кештиг болгаш көк карактарлыг чон дугайты, а XIV-кү чүсчылда Египет чурттуг Ал-Омари дыңаткан. Ылавыла бистиң өгбелеривис: "биезде тыва кижии — сарыг" дээн. Туран чоогунда хааннар оргулаажы — "скиф хаан болгаш кадынны айтып" турар. Кызыл хоорайда "60-маадыр аттыг музей" биче шуулганы кылган. Дараазында ТКУ-га эртемденнер илеткелди дыңнаан [Кавай-оол, 2016].

Ам тыва кижини көрээли. Эртемде, а ховар демдектерни ылгаары чугула.

Информант С.В. Монгуш (1969 чыл) — "чырык" ты-

чаан дээн. Эртемде демдектер бөлүк чоруур болур. Тыва чогаалчы С.С. Комбу (1960; Бай-Тайга) — "улуг карактарлыг болгаш кежи ак". Д.Н. Ооржак (1966; Чөөн-Хемчик) — ийи кыстыг ава. А оларның "көк карактары, ак кежи, бажында сарыг дүктери, делгем хөрээ болгаш хертеш сыны" — дооза ава угундан келген. С.В. Куулар (1986; Улуг-Хем) — "улуг карактарлыг, сарыг-кызыл дүктерлиг болгаш чоон чаштыг". Ол бедик сынның. Ш.Н. Ховалыг (1977) болгаш А.Б. Монгуш (1983) олар — Сүт-Хөл база Өвүр чурттуг.

Ынчаарга ТКУ-да 17 кожууннардан төлээлер

(1992; Чаа-Хөл) болур. Ооң чажы амгы уругларны дег звес — узун. Аныктар төлээлери — С.С. Ооржак (1993) болгаш Б. Адыгбай (1990) — Таңды болгаш Мөңгүн-Тайга чурттуг.

Тыва кижиниң — этногенофондузу делгем [Кавай-оол, 2019]. Шалыпкын чаа ажилды чурттар аразында "ЭКСПО-ЭРТЕМ" деп делгелге бадыйтаан (Европа, 2002). Хөй өг-бүлелерни чурууру — четкиде бар "genopro" дузалаар (20 хонуктан бээр халас).

ТҮҢНЭЛ СӨС

Информанды, ооң өг-бүлөзи, салгалдар — "кластер" болур. А өгбелеривис чугаазына — шынзылга-дыр. Тыва эртемденнерниң ажилдарында, ол-бо тыва кижии — "чырык" (кысказы-биле) деп, каксы аарак номчуур силер. А тыва чонда "чырык кижилерни" үстүндө көрдүвүс. Олар ава угунун салдары болур. Ынчаар Анай, Борбак, Дарый болгаш Чачый оларның, а тыва чонда тараан ава угун эдерген мт ДНК-бүдүмелдери билдинген [Захаров, Кавай-оол, Доржу, 2002]. Дөрт аваның кайы-бирээзиниң даштыкы хевири "чырык" болгу дег.

Ынчаарда Туран чаны Тожу кожуунда эр улустар — эртемденнерниң кичээнгейинде турар (7-ги чурук). Генетиктер оларда "R1a1" демдекти — хөй дээн. Ылавыла Тожуда Ак-Чооду болгаш Кара-Чоодулар бар. Генетиктиг шинчилелдер уламчылаар.

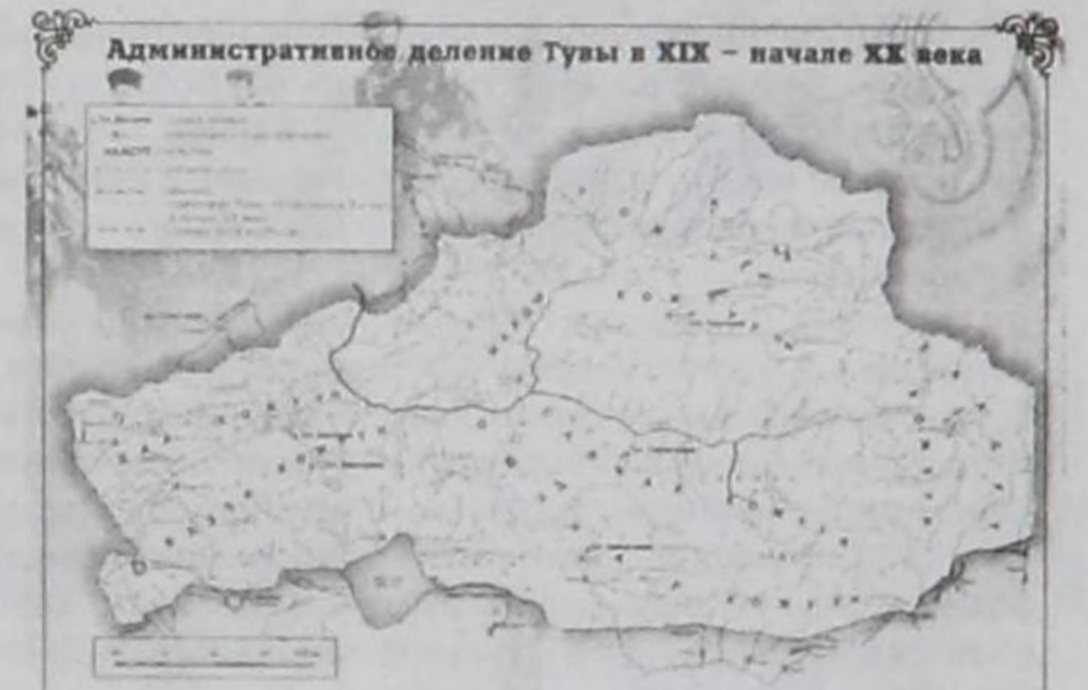
Урана КАВАЙ-ООЛ,
биология эртемнериниң доктору.

Генетик У.Н.Кавай-оол эртемденнер-биле (музейде; биче Академияда).

вага хамааржыр. А ооң ады — "чырык" ("свет") болур. Бажының дүгү — тараа өңүг, кежи — ак. "Дүк чоон боорда, дыйланчак". Ону лабораторияга көрдүвүс. "Z" деп үжүк сагындырган. Чаш эди изип турда, карактар өңү көк тургаш, ногаан апарган. Тываның хоочуну Т.Б. Өртөней (1950; Донгак аймаа; Сүт-Хөл кожууну, Ак-Даш суур) — "бедиксимээр думчуктуг, кадыр хавактыг, узун моюннуг болгаш шөймек кулактарлыг", а оглунда дам-

өөренип турар. Ында төп болгаш Сибирьден келгилээн тыва сургуулдар база бар. Амгы нитилелде 90 чылдарның ажы-төлү делгереңгей болган. "Чырык" тываларда А.Б. Чажытмаа (1989; Эрзин) база ак кештиг, харын-даа бажында чидиг кызыл дүктөр бар. Ынчан бичии Д.В. Ондарны (1984, Улуг-Хем) — башкызы эскерген. Ооң өг-бүлөзінде боду дег кижилер аажок хөй. "Чырык" уругларның бирээзи А.Г. Хомушку

Спортчу сам мөөрейи

ТАНЦЫ-САМНЫҢ ЧАРАШ ШИМЧЭЭШКИННЕРИ

Танцы-самның чараш шимчээш-киннерин күүседип көргүзеринге хоорай деңнелдиг мөөрейни «Тыва Республиканың танцы спортунун федерациязы» дээр девискээр чергелиг хөй-ниити организаци-язы Кызыл хоорайның «Фиеста» деп студиязынга организаптап эрттирген. Аңаа аңгы-аңгы назы-харлыг 100 ажыг өөреникчилер киришкен.

— Бо мөөрейни Кызыл хоорайның бичии назылыг школачыларының аразына чылдың-на эрттирип турган бис. Аңаа киржирлерниң саны дыка хөй болур. Эрткен чылын коргунчуг

халдавырлыг аарыг коронавирустун неперээни-биле ону эрттирбээн бис. Ынчангаш уруглар сакты берген: мар-гылдааны кажан эрттирер бис, башкы? — деп айтырып-ла турдулар — деп, үстүндө айытканывыс федерацияның президентизи Кызыл Калдар-оолович Куулар чугаалады.

Амгы үеде аарыгдан байдал чүгээр-теп келгенин барымдаалааш, бо мөөрейни организаптаан. А спортчу сам федерациязының тургустунганындан бээр 10 чыл болган оюнга тураскааткан республика чергелиг мөөрейни май айда эрттирери көрдүнген.

Хөңгө-Кара МОНГУШ.

Авторнун тырттырган чуруу.

ОЛИМПИЙ ОЮННАРЫ ЧАЙЫН БОЛУР

2020 чылда Олимпий оюннары Токиого болур турган. Коронавирус пандемиязының чылдагааны-биле 2021 чылдың чайынынче чылдырган турган.

Россияның медээлер агентилелиниң дыңады-биле, Токионун Олимпиадага хамаарыштыр удуртулга комитеди, делегей чергелиг Олимпиада комитеди-биле ужуражылганы эрттиргениниң түңнелинде, бо чайын Токиого болуп эртер Олимпий оюннарын база Паралимпийжи оюннары коронавирустун чылдагаанында даштыкы чурттарның көрүкчүлери чокка эрттирерин шийтирлээн.

Телеграфтыг парлалга албанының дыңады-биле бо хүнде даштыкы чурттардан 4,4 млн. көрүкчүлөр Олимпиада көөрүнче билеттерни садып алган. Паралимпийжи оюннарже 1 млн. ажыг даштыкы аарыкчылар билеттерни садып алган. Ужуражылганың документилеринде демдегеп кааны-биле, көрүкчүлөргө баш бурунгаар садып алган билеттериниң өрттөн дедир эгидер болган.

Россияның спортчуларына делегей чергелиг маргылдааларга Россияның ыдык ырын (гимн) 2022 чылдың декабрь 16-га чедир ажыглаарын хоруп каан. Ол ышкаш Олимпийжи маргылдаалар үезинде Россияның гимни Чайковскийниң аялгазы-биле солуп аарын чамдык Олимпиаданың удуртукчулары күзеп турар.

Спортун арбитраж судунун шийтири-биле Россияның спортчулары Россияның тугун тудуп алгаш Олимпийжи маргылдааларга киржирин хоруп каан.

Олимпийжи маргылдааларга киржирде, Россияның командазы кандыг ыдык ыры-биле, ол ышкаш кандыг тукту тудуп алгаш маргылдааның чыскаалына киржирин Делегейниң Олимпиада комитеди шийтирери үндүрер.

Бо чылгы Олимпий оюннары июль 23-тен август 8-ке чедир үргүлчүлээр.

дыггажышкын аргалары, хамаатыларның аразында автотехниканы садыггажырынга эптиг арганы тургузуп турар.

Күрүне ачы-дузазының порталына май 1-ден эгелеп автосадыггажышкынга чаартылгаларга хамаарышкан чаартылгалыг дужаал үнүп келир.

Бистиң корр.

ТАР-НЫҢ 100 ЧЫЛЫНГА

МӨГЕНИҢ МАЙЫЫ КАДЫРЫК

Эрткен дыштаныр хүнде Арыг-Үзүү сумузуңуң спорт залыңа республика чергелиг элээди мөгелер хүрежи болуп эрткен.

Хүрешти уруглар садындан эгелеп өөредип, сайзырадып эгелээн болгаш ындыг бе, тыва хүреш мөгелериниң саны көвүдээн. Бо удаада база шупту 453 бичии болгаш элээди мөгелер киржип, күжүн шенешкен.

ТАР-ның 100 чылыңга база Арыг-Үзүү сумузуңуң 90 чыл юбилейинге уткуштур болуп эрткен тыва хүреш маргылдаазын "Эне-Сайтудуг" КХН удуртуп, маргылдааның кол деткичизи болуп эрттирген. Элээди мөгелер хүрежи беш аңгы бөлүккө болуп эрткен.

8-9 харлыг мөгелер аразыңга:

Чооду Долаан – шүүлген, (СК «Алдар», Кызыл);
Маады Алексей – үжүрлөшкөн, (Кызыл);
Ооржак Найыр – III-IV-тү үлөшкөн (СК «Алдар», Кызыл);
Холбен Каң-Демир – III-IV-тү үлөшкөн (Чеди-Хөл);
Норбу Алдаржы – V-ки черни алган, (Арыскан (Улуг-Хем));
Куулар Дамерлан – VI-гы черни алган (Чөөн-Хемчик);
Шыгжаа Оттук – VII-ги черни алган (Арыг-Бажы (Улуг-Хем));
Монгуш Ай-Мерген – VIII-ки черни алган (Чөөн-

Хемчик).

10-11 харлыг мөгелер аразыңга:
Монгуш Мерген – шүүлген, (СК «Алдар», Кызыл);
Куулар Күдөр – үжүрлөшкөн, (Өвүр);
Монгуш Сугбат – III-IV-кү черни үлөшкөн, (Каа-Хем);
Сарыглар Шойгу – III-IV-кү черни үлөшкөн (СК «Алдар», Кызыл);
Донгак Айлан – V-ки черни алган, (Чөөн-Хемчик);
Куулар Аюш – VI-гы черни алган, (Сүт-Хөл);
Куулар Найыр – VII-ги черни алган, (СК «Алдар», Кызыл);
Маадыр Вумбаяр – VIII-ки черни алган, (Сүт-Хөл).

12-13 харлыг мөгелер аразыңга:
Сендель Давид – шүүлген, (СК «Алдар», Кызыл);
Куулар Ананды – үжүрлөшкөн, (Өвүр);
Хангай Чимит – III-IV-кү черни алган, (Эрзин);
Тюлюш Алдын-Белек – III-IV-кү черни алган, (СК «Алдар», Кызыл);
Кара-Сал Уран-Хереп – V-ки черни алган, (Хайыракан (Улуг-Хем));
Монгуш Ай-Хаан – VI-гы черни алган, (Барыын-Хемчик);

Ховалыг Кайгал-оол – VII-ги черни алган, (Сүт-Хөл);
Ондар Ай-Хаан – VIII-ки черни алган, (Сүт-Хөл).

14-15 харлыг мөгелер хүрежинге:
Ондар Дайза – шүүлген, (Сүт-Хөл);
Сарыглар Айыс – үжүрлөшкөн, (Сүт-Хөл);
Намчаа Сугдер – III-IV-кү черни үлөшкөн, (Эрзин);
Санчат-оол Аян – III-IV-кү черни үлөшкөн, (Шагаан-Арыг);
Ооржак Айрат – V-ки черни алган, (Сүт-Хөл);
Чулдум-оол Айбес – VI-гы черни алган, (Бай-Тайга);
Ооржак Долаан – VII-ги черни алган, (Сүт-Хөл);
Тарый-оол Чаян – VIII-ки черни алган, (Кызыл кожуун).

16, 17, 18 харлыг мөгелер хүрежинге:
Болат Буянды – шүүлген, (СК «Алдар», Кызыл);
Ондар Айдаш – үжүрлөшкөн, (Сүт-Хөл);
Ижи Айран – III-IV-кү черни үлөшкөн, (Эрзин);
Монгуш Ай-Булат – III-IV-кү черни үлөшкөн, (Өвүр);

Сат Найдан – V-ки черни алган, (Кызыл);
Ынаалай Тумен – VI-гы черни алган, (СК «Алдар» Кызыл);
Ондар Дайза – VII-ги черни алган, (Сүт-Хөл);
Хомушкү Дозураш – VIII-ки черни алган, (СК «Алдар», Кызыл).

Шүүлген мөгелерни хойлар-биле, арткан шаңналдыг черже кирген мөгелерни акша шаңналдары, медальдар болгаш хүндүлүг бижиктер-биле шаңнап-мактаан. Элээди аныяк мөгелерни (16-18 харлыг) 1-ден 4-ке чедир шээр малдар-биле, 5-тен 8-ке чедир акша шаңналдары-биле шаңнап-мактаан. Хүреш бедик деңгелге эрткен, деткичилерге өөрүп четтиргенин илереткен.

КОЖУУННУҢ СПОРТЧУЛАРЫ

Эрткен дыштаныр хүннерде кожуунуң спортчулары ча маргылдаазыңа чедишкениң киришкенер.

Улуг-Хем кожуун чагыргазының болгаш спорт школаның тренер башкыларының организаптап эрттиргени республика чергелиг ча маргылдаазыңа ниитизи-биле 56 ча адыкчылары киришкен.

Маргылдаага бистиң кожуунуң ча адыкчылары Аялга Дангыт-оол, Айдың Сат 18 метр хемчээлден адарыңа чемпионнар болганнар, Дуктуг-оол Найбула 3-кү черни алган.

Хемчээли 12 метр ырактан адарыңа Пихаев Темирлан, Кырлыг-Кара Александра 2-ги шаңналдыг черге, Долаан Дамырак 3-кү шаңналдыг черге төлөптүг болганнар.

Спортчуларывыска моон-даа соңгаар чедишкениң күзедивис!

“Улуг-Хем” солуну.

ЭРТЕМ ЧОКТА, КАРАҢГЫ ДҮН

Арным ам дырышкактар ээлээн дээрзин, айдың дүне ажык дептер дег номчуй берди.

Чүгле бо долгандыр турар хая-даштыг шөлдер, ховулар бичии-даа сагыжым-да өскерилбээн. Чечек, чимис, каттар, янзы-бүрү хеп кеткен чадаң ыяштар, сарасканнар, малдырганнар бийир туткан шаам-биле чуруксанчыг. Кадар оъттук шынааларда, даглар эдектеринде сарлык, хойлар оъттап, бичии кулунчугаштар дешкилежип, инектер кегженип турарын көөрге, магаданчыг. Ынчаар малды чайла-лапарга семиртири, чылдың-на хөй дүк, сүт, эт берип турары чонувуска ажыктыг. Узун суук баштары сыраланы берген дыттар бажында сарыгымаар хектин ырлаан аялгасы эзимнерде чаңгыланып, төнмөс ырын ырлавышаан, чаржып эткен итпек үнүн дыңнаарга, тааланчыын. Се-риин тайга эдээнде, берттин бедиинде хуулгаазын куштар-ла хөй. Элээди оол апаргаш, улуг-ла бодум безин куштарның эң улуу «Даъс» дээр куш кырывыс-биле чоргаар ужуп эртерге, каш дээрзин са-навышаан, ыракта тайга-таңды баштарын ажыр читкижеге карактап кээр өй турду. Сактырымга, чалгыннары аажок делгем,

херии, чоргаар ужуп чоруй барды. Мен база ынчаар ушкан болзумза, ой. Хуулгаазын дириг амытаннар бар деп бүзүрелим сеткилимде таңмаланып артып кагды. Орук ара суурумче чанып олура, бир-ле бодап бажымга кирип, хөзэмни чыыра тыртып, өйүп чоруурун эскерип кагдым. Ой, та, бо сундугуп баткан хере тепкен бут дег дагларда чажыт чоор бе азы агып баткан хемниң даажының чугааланырын-да чоор бе, дүвүрелимниң чылдагаанын шүүдеп-ле, тып чадап кагдым.

Төрээн черимде бойдустуң хайыразы чайгаар бүткен эртинге аржаан суглар-ла хөй. Ону ишкеш, аарың эдип ап турар-лар бар. Бир-ле эмчиниң берген эминге, чаңгыс сыкырткан эминге хөлзээн чүрек, тынган тыныш экижи, хосталып кээр болгай. Ам-на хөзэм ажыттынып, арыг агаар тынарымга, хосталы берген дег, бодалым ажыттынып эгелээн-дир ийин.

Эрткен үе база бар, келир үе база бар, амыдырал уламчылап турар үе база бар. Черле бүгү-ле бойдуста дириг амытаннар чурттаар ужурулуг, чурттап-даа турарлар. Кандыг-даа чүүл, бүдүмөл чыдар, турар туруштуг-ла болгай, а сагыжым туружун-да эвес...

Бир-ле аңнап чорааш, улуг пөште дииңнер халчып, чөпкөп сигеннер аразындан күшкүлдөр-даа көдүрлүп үндү, ырак эвесте хая-даштыг дөңгөлчү кырында хүлбүстү эскерип кааш, чаа-ла шыгаап чыдырымда, «кээрк, кээрк» – деп, кээргеннер алгырган соонда, аңым-даа караш-ла диди. Сактырымга, «келди-келди» дигензиг медээлеп-даа турган дег. Кээргеннер эдип-эдип, кырым-биле долганып, шывыкталып эрти. Чоп кончуг хейлер боор, аң хоюскан.

Бодаарымга, бужурганчыг алгылыг кээргеннер селбегер пөште чочак көк чает өскөн тооруктарын харамнанып, долганып турары ол бе? Ооң соктаан тооруктарын артында-ла улуглап тургаш, соктап, чер-черде тооруктуң амдангы сайының үрүннерин төндүр чооглапкан боор. Ол туржук меге, күжүгөн эмгел-жи бээр, үт, хос бүрүзүңе үүжелеп, суп каарлар. Ылаңгыя күжүгөн ажалгыр-ла амытан. Черни үттеп-үттеп, «саваларже» үүргенелерниң дазылдарын (мыйырак) хөөп каан болур. Бо бүгүңү бодап кээр-ге, амылыг амытан бүрүзү амыдыраар, чурттаар эргелиг. Шак ол алгы-кышкы хенертен ушкан күшкүлдүң девиин база мени дүвүредип кээр. Чүге-ле олар бүгү-ле чүвени, тывыжын камгалаар дээш, ыңай бээр ужуп, чажырган чүве дег

үңгүрлеринче, хорумдаш хозунче чаштып турарлары ол. Ийе, ам-на сагыжымны дүвүредип чораан чүве чүл дээрге, бурганнаан дөргүл-төрелин, ада-иезин, ол хере тепкен кижиги буду дег Кызыл-Бут деп черге ажаап, хөөржүдүп турда, бедикте дээскинип турган хөй дээлдигеннер кижилерниң бажының кыры-биле сыы-ладып баткаш, чер кырыңче октапкан аыш-чем тогланчыларын теп алгаш, ху-наажып турарлары ол-дур ийин.

Эжен-не бо. Чүге ону сактырым ол, сагыжымны өйүп турган бодалдарым эглип келди. Делегейде амылыг амытан бүрүзү чурттаар черлиг. Кижиги база-ла ындыг үш дойлу дээр – төрүттүнери, өг-бүлө тудары, хүнү кээрге өлүрү. Ол бүгүңү салым-хуу хемчээп кээр. Төрүттүнер, база катап төрүттүнүп, амыдырал уламчылаар ышкыжыл. А кижиги делегейинде эртем-билигже чүткүл бар. Ол чокта караңгы дүн... Өске ораннарже чурттаар дээн үзөл-бодалдар тургустунуп турган, тургустунуп кээр-даа... Космосче ужудуушкуннар, сылдыстар, ай, хүн шинчилелин чорудуп, ыракка хонуптар, космоска делгем шөлдүг корабль-спутниктер чогаадып турар эртемденнер бар. Эртем чокта караңгы дүн.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Бай-Тал суур.

Чагаалар аразындан

Спорт

МЯЧИЛИГ ХӨККЕЙНИН ДУГАЙЫНДА БОДАЛ

Мячилик хөккее бичии тургаш-ла ойнап өскөн мен. Ол чорук мээң кадымны быжыктырған боор, 80 харны ажыр ол оюнну сонуурган, чамдыкта ойнаксай-даа бээр-дир мен. Ынчангаш кайда-даа ол хөккееини маргылдаазы болур деп дыңназымза, аңаа чеде бээр мен.

Март эгезинде школачылар аразында мячилик хөккее талазы-биле республиканың бирги чери дээш маргылдаа болурун дыңнааш, парк аксында дошка чеде бердим. Чоокшудай бергеш, көөрүмге, көрүкчүлөр-даа шоолуг чок, демир херимде баартактанып алган 3-4 ашак турар болду. «Маргылдаа көөр дээш келген кижилер мен, өскээр келгеним ол бе?» — деп, турганның бирин айтырдым. Оларның бирээзи Анатолий Лапчаа болган. Ол: «Ийе, маңаа хөккее маргылдаазы болур, эгелээр ужурулуг шагыннан бир шак озалдап тур. Бис дыка үр манады-выс. Эрттирер судьялары-даа, организакчылары-даа келбейн тур. Силер база манапканыңар эки боор» — диген. Мен база манап эгеледим. База бир шак эртти. Сураг боорга, чанар дей берген мен.

Шөлдүн ол талазындан чиик машина чедип кээп, 3-4 кижилер үнүп келгеш, дошке кылаштапкан. Олар соталыг телефон-биле харылзажып турда, база 30-40 минута эрте бергенде, доштун ужу-базында ийи бөлүк көстүп келген. Оларның ниити саны 15-20 кижилер. Судья-ла боор бир кижилер эдиски этсип, дош ортузунга келген. Командалар чыскаалып чадап турда база үе эрткен. Шакты көөрүмге, 11 шак 20 минута болан. Лапчаа тургаш: «9 шак 30 минута турда эгелээр маргылдаа барык 2 шак озалдап тур. Ам кандыг ойнаар чүве ирги? Билип алза» — деп шыжыгып хыйланы-дыр. Оюн-даа эгелээр. Кымнар деп командалары, судьязы кымыл, каш минута ойнаарыл дээш 10 хире көрүкчү бот-боттарындан айтыржып турар болган. Шынап-ла, көрүкчү кижилер чүү-даа билдинмес, чарлап турар кижилер-даа, микрофон-даа чок. Ийи азы үш дугаар оюн үезинде бир ойнакчыны бажынче, таварылга боор, бирээзи клюшка-биле каккан. Эмчи чок болганындан, дүрген дуза чалаарга, ол келген машина каток чоогунга дошке ойлууп, ийлени берген. Ону үндүр сөөртүп, кемдээр ойнакчыга

дузалап турда, база 1 шак хире үе эрткен. Бир эвес аңаа эмчи турган болза, оюннар уламчылап, көрүкчүлөр, ойнакчылар шылап, доңуп турбазы билдингир.

Бир көрүкчү доңуп, шырыныгып турарындан, дидиреп, диштери шаккынайнып, эриннери бырыңайнып хыйланып чугааланды: «Бо маргылдааның организас чок, шыланчыны. Удуртуп-баштап турар кижилерниң харысалга чогу илдең-дир. Маңаа чеже доңуп, хилинчектенирил, мен-даа чоруптум» — дээш, басып чоруй барган. Оң соондан база 2-3 кижилер чорупкан. Лапчаа биле иелээр арткаш, чугаалаштывыс. Ол: «Мындаа хоорай мэриязының кубогу дээш республика чергелиг мячилик хөккее маргылдаазын төндүр көрдүм. Аңаа 12 команда киришкен. Организастааны база мындыг болган. Көрүкчү кижилер «дүлей» чүү-даа дыңналбас, «согур» кым-даа ойнап турары билдинмес. Ойнакчыларның хөөнү организакчылары-биле дөмей болган. Чурум чок, харын-даа судьялар-биле маргыжар. Бир ойнакчы судьяның шитпиринге удурланып, оюн үезинде дошка чыпшыр шашкаш, каржызы-биле эттеп турганын көргөш, дыка-ла эпчок-сундум. Оң соонда бөлүк аарыкчылар аразында калбак шош болган». «База өөреникчилер аразында мячилик хөккее республика чемпионатында Бай-Тайгадан Шуй, Бай-Тал, Кызыл-Дагдан школачы үш команда келирге, организакчылар чаңгызын маргылдаага кириер, арткан ийи команда чанзын дээр.

Ам канчаар Бай-Тал биле Кызыл-Дагның командалары катчып алгаш, чаңгыс команда «Бай-Тайга» командазы болган. Шуйнун өөреникчилери муңгарып, канчаарыл, чоорул деп тургаш, Барыын-Хемчик кожуунун адын камгалап, «Барлык» командазы болуп «хуула» берген. Республика чергелиг хөккее маргылдааларының каш дакпыр шаңналдыг черлериниң эдилекчилери барлыкчылар өөреникчилер аразында маргылдаа эрттирерде, Өөредилге яамызының болгаш Спорт яамызының кичээнге ийи кудуку байдалда турарын билдир болгаш, келбээр хевирлиг. Ол маргылдаага 8 команда киришкен, арткан кожууннар база-ла ол чылдагаан-биле командалар чорутпаан. Моон мурнун-

дагы ырак, чоок-даа чылдарда Мөңгүн-Тайга, Тожу, Эрзин, Тес-Хем, Өвүрдүн эгелээр, барык бүгү кожууннарның командалары Кызылга кээп, хөккее маргылдааларына киржип турган. Сөөлгү үеде мячилик хөккее сайзырадыр хамаанчок, ону өжүр бадыраарының оруунда республиканың спорт удуртукчулары чедип келген дизе, частырыг болбас. Хөккее федерациязының даргазы Адар Куулар сөөлгү чылдарга чедир кызып ажылдап тургаш, чоорту хуреш спортунче «чайлып» чай чокталганы аргажок.

Амгы үеде Тывада спорттун агымы хуреш болгаш оң хевирлеринче чаа бастынып, чиик атлетика, коньки, лыжа, мячилик хөккее дээр ышкаш массалыг хевирлеринче кичээнге арай-ла кошкап турарын көрзе эки. Мячилик хөккее спортун сайзырадыр талазы-биле хей чылдар дургузунда чүткүлдүг ажылдап келген оң «кара ажилчыны» Вячеслав Паву-биле ужуражып чугаалаштым. Моон мурнунда чылдарда ол «бчыл» стадионунун хөккее шөлүн боду аштап, арыглап турганын каш-даа катап көргөн мен. Ол аныяк чылдарында Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксынга республика чергелиг хөккее командазын тургускан. Оң соонда Шуйнун кадыкшылга школазының командазын белеткеп, Бай-Тайганың командазы-биле ачыр-дачыр туттур команданың капитаны чораан. Кызылга келгеш, хей организация, албан черлериниң хөккее командаларын тургузуп, сайзырадып, капитаннап база аразында ойнап чораан. Мячилик хөккее сайзырадыр айтырыгыны көдүрүп, Кызыл хоорайның болгаш Тыва Республиканың бүгү эрге-чагыргаларына, оларның структураларына 2013 чылдан бо хуннерге чедир тургузуп, олардан «ыттан эрттирер» хоозун сөстөр дыңнап, оларның аразында «футбол мячиги» болуп, оларның мелегейзин азы мячилик хөккее шөлү-биле шайбалыг хөккее корбказын ылгап билбейн ол хараадап, ындыг «молдурга даргалар» барын, ам-даа бисти баштап даргалап турарын чугаалады. Ында сандай ээлеп, шакче көрүп, шалың бодап олурар дарга-бошка мен деп олурар ол дүжүмөттөргө чоннун кады, ажы-төлдүн келир үези деп айтырылган кайда-ла-бир сөөлгү черниң айтыры-дыр ийин» — деп төндүрдү.

Оон чорааш, судьяларга айтышкын берип, кончуттунуп турар аныяксымаар эр кижиге чеде бергеш, шынзылгам көргүскөш, чугаа эреп: «Силер-биле 3 минута чугаалажып болур ирги бе?» — дээримге, хөөнүг хөөн чок чөпшээрешти.

— Адыңарны кым дээрл? Бо маргылдаада кандыг айтырылгар харылап турар силер? Чүгө 8 команда киржип турарыл? Кызылдан болгаш чоокку кожууннардан командалар чүгө чогул? Бай-Тайгадан 3 команда кээрге, чүгө чаңгызын хүлээр алганыл? — дээш, айтырылгар салып эгелээримге, та бужурганганы ол, та «Чүү мындыг кырган ашак хей айтырылгар салып тур» дээр сеткил чүве, ол менче көргөш: «Мен бо маргылдааны эрттирер кол кижилер мен. Адымны Андрей дээр. Өске кожууннардан командалар келбээр. Бай-Тайгадан 3 команда... Хөккее чүгө Бай-Тайгага сайзырадыр дивээр-дир ийин» — дээш, кылаштап чоруй барды. Менде ыт чок. Чүгө оң соондан көрүп туруп калган мен. Ол үеде маргылдааның сөөлгү оюну төнгөн. Бай-Тайга командазы тилээр, барлыкчылар ийиги черде, үшкүзүндө Баян-Тала деп алгыржып, ыңай-бээр маңаажып, аарыкчылар ураалап чоруп турган.

Түннелинде чүүн чугаалаарыл? Бирээде, маргылдаа республиканың өөреникчилериниң мячилик хөккее талазы-биле чемпионаты эрткен деп улуг галочка салып алырлар. Шынында өөреникчилеривисти мегелээринге өөредип алган бис. «Сен кымның азы кайы черниң адын камгаладың?» — деп, Шуйнун бичии ойнакчызын айтыраарга, «Барлыктың деп» харылаар кылдыр. Бичии меге улуг мегеге чедирер. Ол оолчугаш «өске кижилер ады-биле ойнап болур-дур» деп билигин алган. Ону улуг кижилер, бис, мегелээринге өөрткенивис ол. Ийиде, мячилик хөккее сайзыралы кандыг болурул? Оң федерациязының даргазының дугайында аас-биле дугуржулга чугаа болганын дыңнадым. Кызыл хоорайның мэри Карим Байлак-оолович-биле чугаа эки түңнелиг болганына мен база каттыжар мен. Күзел барда, ажал шуудаар дээрзинге бүзүрээр мен. Ажылдап, шимчеп, шимчедип, кызыдар-ла болза, ажал база бурунгаарлаар болгай.

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК, ТР-ниң алдарлыг башкызы, мячилик хөккееиниң хоочуну, республиканың каш дакпыр чемпиону чораан Бай-Тайга командазының ойнакчызы.

• Бөдүүн көрүкчүнүн үнелели

ХҮННУН ДАМДЫ ЧИНЧИЛЕРИ

Бо шиииниң утка-шынары, чурук каасталгазы, танцы-самнар, хөгжүм үделгези болгаш ниити тургусканы онзагай. Бистиң көрүп турар шиилеривистен ылгалдыг. Чаа үениң негелдези-биле тускай дериг-херекселдерни ажылгап, шиини чаа шинчи хевир киригени солун.

Бирээде, ойнап турар артистерниң шилиттингени чогумчалыг, алдарлыг артистер Олег Сат, Луиза Мортал-оол, аныяк артистер Уран-оол Стал-оол болгаш өске-даа өзүп оратантылыг артистеривисте дыка шын сеткили-биле боттарының рольдарынче кирип, көрүкчүлериң сагыш-сеткилин дүвүредип турар.

Ылаңгыя кадынның ролун алдарлыг артист кызывыс Ляна Өндүр ойнап күүсеткени көрүкчүлериң сагыш-сеткилинге кирген, карак чаштары чайгаар хап бадып турарын, кижилерниң угаан-бодалы эрткен үелерге эглип, олар-биле кады киржикчи-даа апарган турар. Кадынның каржы карактары, холдарының сарбайты сунган салаалары, бодунун эрге-дужаалын ажылгап карачал кысты дора көрүп, аажылап-чаңнаары эрткен үениң чаңчылдары каракка көстүп, кылажы, сула чаңнап турары эзулуг-ла.

Алдынның ролунда аныяк артист шыдавыже бодунун ролун бедик профессионал деңгелге күүседип, омур-хевирге кирип, кончуг-ла онзагай ойнап күүсеткени макталдыг. Кадынның оглу, уйнуу оларның рольдары база дыка ылгалдыг, сагыш-сеткилиниң каржы-хажагайы, уян-чымчаа, ынакшылга көрүжү онза ылгалдыг.

Шиииниң ниити ыры-хөгжүм каасталгазы тускай. Ол аялгалар бо хуннун ырларындан ылгалдыг. Ынчалза-даа амгы тыва кожамыктарны холуй ырлааны көрүкчүлөргө

солун болганы илдең. Шииде аңаашкын, дайын-чааже кирер хөгжүмнүн үделгези кончуг тода, бурунгаар кыйгырганы ышкаш, тилелгелиг боорун медээлеп турар.

Шиииниң чурук каасталгазы, төөгүнүн үндезин шынын бадыткап, уран тыынгырын тускай деңгелекседим. Чүгө дээрге ол — Начын Шалык. Оларның иштиги чогаадыкчы, шевер, угаангыр-сагынгыр чоруунун байлаа чонун кайгадап, төөгүнүн базырыктарын дигизипкен ышкаш кылдыр хуулдуруп кээр. Ол шии каасталгазында кандыг-даа артык чүүлдер чок, дөгере-ле бир-ле чүүлдү оштап, дигизипкен ышкаш апар. Эрги шагның базырыктары диллип, боттарының чажыттарын ажыдып, амгы Тыва чуртувустун төөгүзү илдик чок сагындырган дег.

Шииде артистерниң каас-коя, шиник идик-хеви ойнакчы бүрүзүн бадыткап, онза омур-хевирни кирип хуулду-рар. Аныяк дизайнер Кулчаана Шоюн алыс чогаадыкчы өг-бүледен болгаш, шуптузунга хеп-сынны чогаадыкчы өзү-биле тывызык чоруун көргүскени чедимчелиг дээр артык эвес. Скиф үениң культуразы, оң салдары бүгү чоннарның амыдыралына онзагай черни ээлеп, кеткен хевиниң бүгү шынарын бадыткаан.

Оон бир онзагай чүүл болза, автор чоннарның төөгүдө эрткен оруун, ук-салгалын, амгы үеде бис — кымнар бис деп чүүлүн кончуг нарын арганы ажылгап көргүскени онза. Ылап шыны, быжыг ынакшылды, маадырлыг чорукту, чер-чуртунга камныг, хумагалыг болурун, езу-чуруму кандыг хевирлиг турганын тускайлап бадыткаан.

Тыва культура танцы-самдан канчаар-даа сайзыраңгай билдингир. Шииде артистерниң самы тускай

хөгжүм аялгазына үдеттирип, көрүкчүлериң со-нуургалын чаалап алган дизе, чазыг турбас. Тоол-чургу байдалче кирип, херек кырында чуртталганың хоойлузун, кадыг бергени, быжыг ынакшылды режиссёр билдиргич чонга көргүзүп, хүндүткелди чаалап алганы улуг үнелел.

Шии соонда бүгү киржикчилерниң таныштырылганы онза байдалга эртип эгелээр. Театрның удуртулганы, Культура яамызындан, Дээди Хуралдан шаңнал-мактал саарлып турза-даа, арай четпес, эреңгей чүүлдерни эскергеним шиииниң сузун баскан. Чамдык артистерниң ат-сывын, келген төлээрлерниң эрге-дужаалын чандыр адаарга, эпчок болгаш эгенчиг болду. Дээди Хуралдың депутаты көрүкчүлериң аңгылай аарак, бистиң кожуундан хей келгенин чарлап, хол көдүртүрү элдеп болду. Ол чүүл бистиң скиф холушкак ханыыста дээрзин бадыткалы изиг, турамык байдалывыстан боор.

Чаа шииге ойнаан артистерни көрүкчүлөргө чогумчалыг таныштыраары-биле долу аттарлыг, ачы-хавыязын айыткан программаны чогаадып, көрүкчүлөргө үлөп-саткан болза, чогуур болгу дег ышкаш.

Тыва дылывысче чогумчалыг, чедиштир очулганы Эдуард Мижит кылганы, чечен-мергени угаан-сарыылды оттуруптар. Езулуг уран сөстүн мастери, тыва дылывыстың байлакшылының бадыткалы.

Саяна Өндүр база шиини тургускан калмык режиссёр Борис Манджиев бистиң чоннар аразында бүгү талалыг эштежилгени, ханы найыралдыг ажилдаарының база бир базымы, күзели.

Төрөл чоннарның культуразы бедик байлакшылдыг болуру чоргаарал.

Борис БАЛЧИЙ-ООЛ, шиииниң баштайгы көргүзүүнүн көрүкчүзү.

Кызыл хоорай.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

(Чоннуң үнү – эдилге чок чагаалар)

ИДЕПКЕЙЛИГ ХООЧУН БАШКЫ

Анзатмаа Шавыраевна Монгуш – «РСФСР-ниң улус өөредилгезиниң тергигини» хоочун башкы, күш-ажылдың хоочуну, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, хөй-ниитичи. Өскөн, төрөөн чери Сүт-Хөл кожуунунун Кара-Чыраа сууру, ада-иелеривис кожа чурттап, бажыңнарынга үнүп-киржиң чорааннар. Аныяандан бүдүштүг, топтуг-томаанның болган.

Суг-Аксы школазын 1959 чылда дооскаш, Алдан-Маадыр школазының интернадынга кижизидикчи башкылап эгелээн. Кызылдың башкы институтун бот-өөредилге-биле дооскаш, Чөөн-Хемчик, Тожу, Эрзин, Улуг-Хем кожууннарынның школаларына тыва дыл, чогаал башкылап, директорнуң өөредилге талазы-биле оралакчызынга, өөредилге килдизиниң методизинге, эргелекчизинге пенсия үнгүжеге чедир ажилдап келген. Өөредилге шугумунга ажилдаан стажы дөртөн ажыг чыл, «Шын» болгаш өске-даа республика солуннарының идепкейлиг бирикчизи. Хоорайда «60 хардан өрү» назыйгылар клувунуң идепкейлиг киржикчизи. Хоочуннар Тываның ыраккы булуңнары — Кунгуртуг, Мөңгүн-Тайгадан бээр концерт көргүзүп, бүгү кожуннарны кезип каапкан. Тыва Үндезин культура төвүнге хоочуннарның концертин сонуургап көрдүвүс. Хоочун башкы ырлап, танчылап турда, тергигин-не. Хөй шүлүктөргө автору. Бижээн шүлүктөргө композиторлар аялгаларны чогаатканнар, ыраажылар күзелдиги-биле ырлажып турарлар.

«Кызылдың дугаары 2 школазының 80 чыл ою»

(Төнчүзү. Эгези № 20 "Шында")

Ол Минусинск губерниязынче бижик чорудуп, Бии-Хемче көжүп келген казактар чоннуң сизген кезер черлеринге хонуп, ханы оңгарларга дус каап, байдустуң аң-меңин кырып турарын Феликс Конга чугаалап турган. Ооң соонда Бии-Хемниң чагырыкчызы Лопсан-Осур апарган.

Лопсан-Осур дугайында материалдар барык чок деп болур. Хүтке Иннокентий Сафьяновтуң пастанчызы чораан Торулбаа энеге, 94 харлыг турда ужуражып, ооң Лопсан-Осур дугайында сактышкынын дыңнаан бис. Лопсан-Осур Тожунуң Тоңмит нояны-биле кады Сафьяновка үргүлчү келир, ооң-биле Тываның келир үезин чугаалажып, чамдыкта маргыжар турганын ол эне ынчан чугаалап чораан. Тываның амбын ноян эргелели чонга кошкак салдарлыг турганындан тываларны моолдар, кыдат манчылар анаала мал-маган, аң кештери-биле оларга үндүрүг төлээр дириг чалчалары кылып келгенден тыва чон хөй чылдарда түрегдеп, кээргенчиг апарганын ол ужуражылгаларга болуп турган чугааларны Торулбаа эне сактып орап чораан. Тывага чоннуң эрге-ажыын камгалаан, кайызынга-даа хамаарышпас, бот-тускайлаң күрүне херек дээрзин Сафьянов оларга сүмелеп чораан.

ТАР үезинде улуг албан-дужаалдарга ажилдап турган, ооң соонда репрессияга таварышкан, алыс боду Баян-Кол чурттуг Далай-Серен-биле Туранга ийи удаа ужурашкан бис. Ол Лопсан-Осурнуң өөреникчизи чораан. Кудукта өөнге кирип, кажан Кызылче шилчил бээрге база оларга кирип, хонуп-дүжүп турган. Эневиңиң чугаазы-биле алырга, Лопсан-Осур Туран — Билелиг чурттуг. Далай-Серен база ынча дээр. Чүге дээрге Өөкте ооң билбес чери чок. Лопсан-Осурнуң Таңды-Тыва республиказын тургузарынга идепкейлиг киришкенин ол хуралдың президиумунга 11 кижиге-биле олурганын, чазактың 6 кежигүнүнүн бирээзинге соңгутканын, ооң соонда чазак даргазы болганын, Тываны чаа орук-биле хөгжүдериниң талакчыларының бирээзи дээрзин архив документтери херечилеп турар. Бо чүүлге хамаарыштыр 1918 чылда байдалды сактып көрээлиңер.

Ынчан 1918 чылдың башкы айы үнеринге чоокшулап келген турган. Дүвүренчиг үе турганы билдингир. Россияга болган Улуг Октябрының тиелгезиниң шуурганныг тыныгы Тываны база шыа апкан. Байлар, ядылар кылдыр аңгыланып чурттаарын, кижиге дарлаар, кулданар чорукту узуткаар, феодал-теократтарның мал-

ТАР-НЫҢ 100 ЧЫЛЫНГА

ОРДЕННИГ БИИ-ХЕМ

маганын хавырган ядыларга үлээр дээн кызылдарның кыйгырыглары Тывага арттыралыг кызыдып, кайда-ла чаа амыдыралдыг тайылбырлаан кызылдарны чок кылырын орадажып, хамааты дайынын өөскүткен. Ындыг дүшкүрлүг үеде Бии-Хемниң, Тожунуң чагырыкчылары бир янзы үзелдерни бодап, ону чедип алырының оруктары дилеп турган. Тожунуң Тоңмит нояны тергигин кажар, бодунуң политиказын боттандыралыг кончук туруштуг болганындан ол Моолдун талазынга турган. Тывадан орус чонну чоорту кызып үндүрүп сөрүлгө-биле моолдарны бодун долгандыр эвилелдеп эгелээн. Бай, феодал эрге-чагырга моон соңгаар турбас, эрге-чагырга чондан тургустунар дээн кызылдарның негелдезинге Тоңмит удурланган. Ону кызылдар тудуп хоругдааш, Турандан ырак эвесте Аът-Баштыг деп черде Кара-Бачылайның чунар-бачыңыга олуртуп, даштын-дан таңныыл тургускан. Дараазында Тоңмитти Минусинск кара-бачыңы маан турган. Ынаар чорудар үе келгенде, Кара-Бачылайның кадайы Мария Терентьевна: «Чана бээр-ле болгай силер, а бистер тывалар-биле чурттап арттар болганда бистиң чуртталгавыска доктар тургуспаңар. Анаа салыптыңар. Хостаңар, тываларның сагыш-сеткилинге багай чүве арттырбаңар, херээжене кижиге-дир мен, дилээмни хүндүлөөр» — дээрге, кызылдар Тоңмитти түрегелдин оруундан хостаан. Ол Тожуе эеп келген. Моол дарлакчыларның күжү-биле өжээн негел, Кара-Бачылайны болгаш өске-даа орустарны Тожу хүрээзинге тудуп эккелгеш, кижиге бүрүзүнүн ийи чаагыңче 30-30 шаагайны хап, хан төгүлдүр, олуруп албас кылдыр шаажылаан. Шуптузунга боо аксын чылгаташ, салып чорутканын Кара-Бачылайның Минусинск хоорайда чурттап турар ажы-төлү сактып чугаалаанын «Память» деп романынга чогаалчы Владимир Чивилихин тодаргайы-биле бижээн.

Лопсан-Осур ынчан Иннокентий Сафьянов-биле делегейде Тывадан безин эвээш санныг чоннар хамаарышпас, бот-догуннаан күрүнелер кылдыр санаттырып чоруурун барымдаалааш, Тываны кымга-даа каттышпас, тускайлаң, хамаарышпас, бот-догуннаан республика тургузарының талазы-биле улуг ажилды чорудуп эгелээн. Ооң түңнелинде 1918 чылдың

июньда орус болгаш тыва чоннарның төлээлериниң аразында керээ чардыган «Моон соңгаар тыва чон боду тускайлаң башкартынын чарлавышаан, тывалар хостуг эргезин хөгжүдүп, кымдан-даа хамаарышпас күрүнелиг чон болур» деп керээниң бир чүүлүнде демдеглээн. Россиядан тываларның шиитпирин деткип, байыр чедирген. Ол чыыштың киржикчилериниң чуруу Тываның 60 маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде кадагалаттыңан. Оларның аразында интеллигент хевирлиг, кара салдыг кижиге олурар. Ол дээрге тываларны чер ажылынга, үжүк-бижикке өөредип чораан Кара-Бачылай-дыр. Ону Владимир Чивилихин «Кара-Сал» деп номунда кириген. Ооң шын адын декабристер уктуг Николай Александрович Мозгалевский дээр. Олар Тываже 19 вектин 90 чылдарының эгезинде көжүп кирип келген. Оларга Пушкинниң, Достоевскийниң, Тургеневтиң чогаалдары база бар турган. Мария Терентьевна кожолары болуп тыва өглерниң оолдарын, уругларын латин бижикке өөреткеш, номчудуп турганын, ооң чылгызын кадарып чораан Михаил Чизепеевич Шырап чугаалап чораан. Кара-Бачылай кожолары тываларны эдиртип алгаш Минусинсктен андазын, илиир, тараа арыглаар херекселдерни часкы үеде сөөртүп эккеп, оларны үлөжип ап, ажилдап турганнар.

Лопсан-Осур чагырыкчыга, ооң угаан-медерелинге Мозгалевскийниң, Ячевецкийниң, Сафьяновтуң улуг салдар чедиргени чугаажок. Ооң ачызында Сафьянов-биле ол Кара-Бяшка болган нам хуралын организаастап, Туранга Тываның баштайгы чазан дөзевилеп, Тываның бүгү кожуннарын кезип, хөй тайылбыр ажилын кылып чораан.

Бот-догуннаан Тыва Арат Республиканың тургустунарынга чедир Лопсан-Осур сумунуң чагырыкчызы боол ажилдап, ол сумуну кожун кылдыр эде организаастаар талазы-биле хөй ажилдарны чоруткан. Боду Моол, Тибетке шажынның дээди билгилерин чедип алган. Ону ол черниң чону мерген угааны, эртем-билиглиг кижиге дижир чораан. Чагырыкчының Кыштаа кудукка, чайлаар өө Турандан ырак эвесте Кудургун деп суглуг даг баарына турган. Кажан Тываның чазан Туран хоорайга турупканда, чазак кежигүннери-биле чугааны кылып, ылаңгыя ол үеде бурунгаар үзелдиг

КАТАП АЖЫЛДААН БОЛЗА...

Кызыл хоорайның хоочуннар болгаш инвалидтер интернадында 160 кижиге чурттап турар. Назылап кырааш, баксыраан кырганнарны бо интернатта ажаап, азырап турар. Интернатта кандыг кижилер чок дээр: кылаштап шыдавас, караа көрбес, шуут чыдар дээш оон-даа өске.

Интернаттың социал ажилдакчылары, сестралары, санитаркалары аарыг-аржык кырганнарны ажаап, карактап турарлар. Сестралар даңгаар кырганнарның давленииин хынап, аарыгларын эмнеп турарлар. Кызымаккай ажилдап турар сестраларга Орлана Дадар-ооловна, Айлаң Өнер-ооловна хамааржыр. Олар ажилынга бердинген. Айлаң Өнер-ооловна улуг сестразы болуп ажилдап турар. Эмчилерни кыйгыртып, эмнер-биле хандырып турар, кырганнарның негелдезин дораан күүседир, сестраларны удуртуп-баштап турар.

Санитаркаларның ажылы дыка берге, кырганнарны душка чүп, идик-хевин солуп, дыргактарын кезип, чөмгөрип дээш, дүне база хайгаарап турарлар. Ындыг санитаркаларга Азияна Сүктөр, Азияна Драпаан, Людмила база оон-даа өскелер хамааржыр. Интернатта дыка үр ажилдап келген сестраларга Байырмаа Владимировна, Аржаана Николаевна, Саяна Киим-ооловна, Мая Маңнаевна, Чиңгис хамааржыр. Интернаттың директору турган Олег Кызыл-оолович эки ажилдап турган, катап ажилдаан болза деп бодадыг бис.

Наталья САТ,
хоочун коммунист.

орус садыгжы. Хүттүң сыын кажаазының ээзи Иннокентий Сафьянов-биле сырый харылзаалыг турган. Бии-Хемниң Кара-Бяшка болган улуг хуралынга идепкейлиг киржиң, орта Тываның моон соңгааргы хөгжүлдизиниң дугайында хөй чугааны кылган кижилерниң бирээзи. Суг-Бажынга болган Тываның тургузукчу хуралына Лопсан-Осур, Буян-Бадырғы, Иннокентий Сафьянов Тываны чүгле тускай хамаарышпас, бот-догуннаан эргелиг күрүне тургузукчуларының идепкейлиг талакчылары боол, ол кожуннарга чорутканнар. Ол хуралдан Лопсан-Осур Маады сумузун Бии-Хем кожуну кылдыр эде организаастаарының шиитпирин чедип алган. Оон келгеш, Бии-Хемге республиканың чазаның айтышкынын езугаар Каа-Хемниң, Таңдының, Бии-Хемниң, Улуг-Хемниң моол дылга өөренир, билгил-мергежилер бидидер дээн кижилерни ол Оюн-Шивиге (амгы үеде улустун Ленинка деп адай берген суурунга) өөредип турган. Чоорту ону Тыва Республиканың чазаның эреңгей сайыдынга томуйлаан турган, удатпаанда хүрээ-хиит ажилдакчызы, эргиниң талакчылары дээш ажилындан дүжүрүп, Бии-Хемден үндүр шөлээн. Баштай ажилындан халашкаш, черле сезиглени берген кижиге Кудуктан көшкеш, Хадың биле Аржаан аразында Кошпай деп черниң талазынга көжүп кээп, хоюн ол куйга кажаалап турган. Куй иштиниң өдээ ам-даа артпышаан. Лопсан-Осурнуң оглу Шываң-Көк 1908 чылда Туранга ажиттыңан орус школага өөренип кирген ийи тываның бирээзи. Ол орус болгаш тыва дылдарны арыг билир турган. Чаа чер Кошпайга чурттап орган өг-бүлени Барыын-Хемчикке шөлээн. Шөлүлге үезинде Шываң-Көк төрээп черинче чөпшээрел чокка катап эеп кээп туттургаш, дедир шөлүдүп турган. Ол Барыын-Хемчикке 1960 чылдарның эгезинге чедир чурттап чораан. Адазы шөлүлгеден эггеш, Улуг-Хемниң Үрбүнге көжүп кээп, төрээп черимче дедир эеп чанар мен дээш чоруткаш, Ортаа-Хемниң Куйлуг-Хемге аадын өртээш, аштанып, чөмнөгөш, куй баарына удуп чыда ол хевээр эрте бергенин Уска чурттап чораан улуг назыйлы Назыты чугаалап чораан. Ол Эйлиг-Хемнээш Ары-Эжим таварааш, Бии-Хемче кире бээрин бодаан. Депшилгелиг бо кижиниң салымы ындыг болган. 80 чыл бурунгаар февраль 1-ден март 1-ге чедир Туранга партияның ийги хуралы болган. Ол төөгү арынырыңче Тываның Революстуг партиязының 1-ги съездизи кылдыр кирген.

Б.С. МААДЫ, С.Д. МААДЫ.

Аяк шайны аартап ора...

КОЖАВЫС МООЛДА СОЛУН УЖУРАЛДАР

Улан-Батор
хоорайдан ырак
эвесте дыштанылга
баазазында.

САМУРАЙ УРУУ

София Маэда, аныяк ыраажы база хөй санныг ырларның автору Японияга өскөн-даа болза, Россияга чурттап турган. Ол бодунуң төрөл угун черле утпаан, ооң төрөөн ачазы биле кырган-авазы самурайларның салгалдары бооп турар. Ынчаарга, София ашпас хүннүн чуртунга бодунуң ужуралдарын мынчаар чугаалап турар.

— Японияга төрүттүнгөн мен, биче шаамның үелерин аңаа эрттирген мен. Ачам япон омактыг, авам орус. Ынчангаш мен 2 чурттуң хамаатызы мен. Өг-бүлөвиске ийи дылга чугаалажыр бис. Ачам чүглө япон дылга, а авам ийи дыл билир, мээң-биле үргүлчү орустап чугаалажыр чаңылдыг кижилер.

Япон чоннуң чаңылдары

— Мээң көрүжүм-биле японнар дыка эп-найыралдыг болгаш хүндүлээчел чон чорду, кезээде-ле хүлүмзүрүп чоруурлар, а даштыкы чурттардан келген аалчыларга хамаарылгазы эки. Меңээ дыл талазы-биле кандыг-даа бергедээшкин турбаан, бир талазында, мээң даштыкы овурум оларга бичии-ле дөмөйлөшкөк, а авамның чугаалап бергени болза, мен бичии турумда, японнар мени чаптааш, чажыды-биле чурукка тырттырып алыр турганнар. Аныяк орус херээженни дыка сонугарлар, япон дылга эки чугаалаар боорга, мырыңай кайгап турган.

Россияда-даа чурттап турар болзумза, Японияда ачам биле кырган-авамга аалдап чеде бээр чаңылдыг мен. Аңаа бир ай-даа туруптар мен, оон Москвага чеде бээримге, авам мени аажок сагынган, куспактап, ошкап, чыттап, чассыдып туруп бээр. А чартык чыл болганда Японияга чеде бээримге, ачам мени аэропорттан чүглө уткуп алыр, ол-ла, куспактап турбас, японнарның чаңчылы ыңдыг хевирлиг.

Самурайларның бичии үези

Японнар уругларын бичии турда-ла өөредип, кижизидип эгелей бээр. Бичии уруглар хөй ногаа аймаа чиир, шын чөмөннөп билерлер боор. Япон

чон школаже, университеттерже азы ажилынче саазын хаптыг чоруурлар, ону бэнто дээр. Ында ристиг, эъттиг азы балык-биле кылган дүштеки чөмөн база ногаадын кезип, белеткеп алган боор. Кажан мен Японияга садиктеп турумда, авам меңээ бэнтону дыка амдангыг кылдыр белеткеп бээр турган. Уруглар садынга бистерни чүглө дүш соонда чөмгөрер турду, а арткан үеде боттарының аш-чөмөн чиир. Мен хүрээде уруглар садынга барып турдум, аңаа дүште удудас, бажыңнарынче дөрт шакта-ла алгаш баар, а хүндүс аңгы-аңгы кичээлдер болур, уран холдар-биле кылыглар, чуруттунар, оон ойнаар.

Бистиң аваларымыс хөй-ниити ажилдарыңа дыка идепкейлиг киржип турганнар, чижээ, Японияга май айның эгезинде уруглар хүнүн демдегледип эрттирер. Кодомо-но хи дээр. Ооң мурнунда бо байырлалды оолдар хүнү деп турган, кол-ла демдээ — карп дээр балык. Бо байырлалга уткуштур авам-биле кады садиктин мурнунга карп деп балыктыг тукчугаштар азар бис, шупту япон өг-бүлелерде каш оол барыл, ол хире туктугаштар кылгаш азар чаңылдыглар.

Ася ТҮЛҮШ

"Лента.ру"-дан очулдурган.

Шүлүк кыдыраажындан

АЧАМ ЧАГЫ

Көпсээгейим шынаазыңга
Көвей малын кадарчылап,
Аал кожа чону-биле
Ачам демниг чурттап чораан.
Чайгы сериин кезээлдерде
Хыраа-харлыг кыштагга-даа
«Кызым, мону билип ал» дээр
Чагыг-сөзү уттундурбаан.
Ожук даштар хөөлөнгөн,
Одаавыста көстөр ойнаан.
Айдың дүне күзет хонуп,
Ачам тоолун дыңнап чордум.
Ава болуп улгаткаш-даа,
Ачам чагыын «ажырбайн»,
Даады-ла айтып берген
Тариназын номчуп чор мен.
Зинаида СЕРЕН-ЧИМИТ (Лодай).

АЗЫРАП КААН УГБАВЫС СЭЭ

Ава аазын чедир эммээн
Азарганчыг угбавысты.
Артыжап каан эмискитен
Азырап каан угбавысты.
Одун салып, шайын чажып
Аккыр чөмөн, делген салып,
Олурткаштың чөмгөргилээр
Олут орбас угбавысты.
Анай, хураган алчырыңга
Аал, өдек аайлаарыңга
«Ажыл-үөлө далдава» дээр
Артык сөс чок угбавысты.
Өстүрүп каан угбавыс сээ
Өрү тейлеп мөгөөр бис
Чажывыстан сүмөң дыңнаан,
Часпас боор бис ынак угбай.

АДА-ЧУРТТУ КАМГАЛААР ДЭЭШ...

Ада-өгбө угун салгаан экер, эрес
Ажыг-шүжүг шаптараазын шыдап эртер
Тынын безин харамнанмай, тулчуп тургаш,
Тыва төлдер мөзү-бүдүш ышкынмастар.
Ада-чуртту дайын халап бүргөп кээрге,
Ак-көк Тывам оглуң, кызың аткарган сен
Ырлыг, шоорлуг эрес-дидим тыва төлдер
Ровно, Дубно, Деражнону хостап кааннаар.
Кадыг берге тулчуушкуннар үезинде
Камгыыл, хайлыг дайзынның хоран огу
Кара баштыг оолдуң хөрзөн чара дээрге
Хары черже, ушкан дөт дег, олчаан барган.
Ыдык, чараш, Тыва чурттуң дидим оглу
Ырак чуртта Украинада бажын салган.
Ада-чуртту, ажы-төлү, салгалдары
Алдар-адын чыры-биле мөңгөжиткен.
Раиса ХОВАЛЫГ.

БОДУН БИЛБЕС БОДУН ЧЕКТЭЭР...

Дагның эдзэн өрү алзы,
Таваар үнүп белге келгеш,
Канчангаштың көрүптерге,
Караң четпес пөш-ле турган.
Дистинишкен тооруктарны,
Диңнер аажок чигген турган,
«А мен база чыып чийин» деп,
Амды кижилер үнүп-ле каан.
Пөшке турган тооруктарны
Төндүр кактап туруп берген.
Үнзе-үнзе бажыңга дээр,
Үңгөп-союп чедип кээп-тир.
Пөштүң бажы чыңге боорун,
Бөгүн чаа-ла боданган дег,
Хады аяар чайгаарга-ла,
Халап болур — дызырт-ла дээр

Ам бир күштүг чайгаар болза,
Аңдарлыры ырак-ла-дыр.
Дедир бадып чадап кааштың,
Демги кижилер хинчээр көргөн.
— Тоорук дээштиң өлүрүм кай?!
Тотпайн чораан язы мен бе?!
Улус-чонум мени чектеп,
Улажыпса чованчыын кай!
Тептингени чыңге будук,
Чежеге дээр шыдажыр деп,
Сыйлы бээрге човаан кижилер,
Сыладары бадып-ла каан.
Карактарын ажадарга,
Каттырышкан диңнер турган.
Кызыл тыны үзүлбээн бол,
Кызыл арныг канчап чурттаар?!
Кежик КОНЗАЙ.

Херэзжен кижэ өжээн негей бээр бол-
за, оруун дуглаан чүнү-даа көрбөс, хөмө
таварыыр дээр болгай, кандыг-даа кажар
аргаларны ажыглап болур. Бо эмчиниң
чажының дүгү өлгөн кижиниң холунда
артып калган бооп болур-дур, чажын боой
шарып-даа алган болза, сула салыптарга,
узуну холда ызыртынып калган дүк-биле
дең хире кылдыр көзүлгөн.

Кезек алгырып ыглапкаш, миннип кел-
ген хире, ыды чидип, куду көрнүп алгаш,
ишкирнип олурган кижини чардыктырып:

— Оожургап алгаш, чугаалап көрү-
ңерем, Саглаана Чаш-ооловна, өңөр
эззин сөөлгү катап кажан көргөн силер,
чок болган кижиниң ажылында ийикпе,
азы өске-даа амыдыралында элчок
чүүлдер дугайында, өскээр чугаалаарга,
дайзыннарлыг турган бе, кады кандыг
турган ийик? — деп, айтырыгны болур-чо-
гууру-биле чымчадыр салырын истекчи
оралдашкан.

— Айтырыгларыңарга кызып харылап
көрөй, дунмам — дээш, ханада шафтың
экин ажиткаш, стакан ап, соодукчудан
пластик шилге турган соок суг кудуп
ижипкеш, улуг тынган, оон база-ла ыт
чок барган. Элзэн үе эрткенде, база катап
улуг тынган соонда, ам-на оожум бодам-
чалыг чугааланып эгелзэн:

— Орлан Маадырович-биле бо дуэште
бажыңга кады чөмөндөвис, ындыг-мын-
дыг багай чүве-даа чугаалавады. Сөөлгү
үеде огулус школада багай демдектер
ап турар дээш келдирткен, мени ажи-
лымга чедирип кааш, школага кирип,
башкылар-биле чугаалажыпкаш ажи-
лыңче баар ужурул турган кижэ. Бөгүн
ындыг-мындыг хурал-суглаа, кандыг-бир
ажыл-агыжы ужуражылга-даа боор деп
чүве чугаалавады. Дайзыннар дээр-
ге, дорт-ла ол-бо кижэ Орланның дайзыны
деп кижэ каяа чугаалап шыдаар, бо шагда
билбес эвес силер, кижилерниң аксындан
үнгөн сөстери-биле бажында бодалдары
шуут-ла дүүшпейн баар таварылгалар
көвүдзэн болгай. Ылаңгыя бизнес тудуп
олурап кижиниң амыдыралы элзэн на-
рын, базым санында казылтып болур,
ажыл-агыж-даа талазы-биле, кижилер-
даа талазы-биле. Кадының байдалы
дээр-ге, амгы үеде албан черлеринге
албадал-биле ажилдакчы бүрүзүнүң
кадың хынаар диспансеризация эртти-
рер кылып каан болгай, бо улус база ону
эрткен улус, чогум бажыңга аардым деп
чүве чугаалавас чорду, аарыыр-даа чайы
чок ыйнаан оон. Ындыг-ла чүрээ багай
турган болза, ажилга туруптум дээш,
коңьяк, кофе ишпес тургай-ла ол, мен
кады баксырап турган деп билбес-ле

кижи-дир мен.

— Силер эмчи кижэ-дир силер, чүрек
туруптар болза, аксындан көвүктүг чараа
төктү берип болур бе?

— Кай, аксындан көвүктүг чараа төктү
берип-тир бе? Элдептин але, чогум
ыяаыла чүрек туруптарга, аастан көвүк
үнүп болур деп чугаалазымза, арай-ла
шын эвес апаар, ол байдал дыка хөй
таварылгада туруп болур-дур ийин, ону
чаңгыс аайлап көөрү шын эвес, кезиш-
кин тодарадыптар-дыр ийин, ишти ки ор-
ганнарның өскерлишкенин шуптузун
көрүп тургаш, түңнелди үндүрер, чаңгыс
көвүккө үндөйлөзүргө, кайын болур.

— Бо хүн дургунда силер бо кабинет-
ке келдиңер бе?

— Чок, бо хүн дургунда мен бо каби-
нетке кирбээн мен.

— Саглаана Чаш-ооловна, буруудат-
пайн көрүңер, мээң ажылым аайы ындыг-
дыр ийин, силерниң хуу амыдыралыңар
дугайын айтырар ужурул-дур мен. Орлан
Маадырович-биле каш уруглуг силер,
араңарда хүннээшкн дээн хевирлиг
чүүлдер, эп-найырал чок үелер, алгыш-
кырыш турган бе?

— Ажырбас, кижэ бүрүзү ажылының
аайы-биле кандыг-даа байдалга та-
варжып болур, элчоксунмачар, бис үш
уруглуг бис, улуг кызыыс студент, оон
бичези школачы, хеймер огулус бир
харлап алган. Чээрбэ ажыг чыл кады
чурттааш, бот-бодувусту дыка эки билчир
апарган бис, бистиң амыдыралымыска
хүннээшкн, алгыш-кырыш, чогуш деп
чүве туруп көрбээн, турбас-даа ужурул
турган, ындыг хевирлиг сайгарылгалар
чокка-ла, бо назынныыска хамаанчок,
аныаавыста безин аравыска артык сөс
чокка бот-бодувусту билчир, чылдар
эрткен тудум, оон артык билчир шыдаар
кылдыр чурттап чордувус.

Өске чүнү айтырар боор, истекчи чок
болган кижиниң кадайының бодун тутту-
нуп билери ындыг бе азы өөнүң эззиниң
өлүмүңгө тоомча чок байдалы ол бе
дээрзин орта билбейн артып калган. Чоок
кижизин чидирген кижиге дөмөйлөшпөс,
хөлүн эрттир доңгун, угаан-бодалын
дортү-биле илергейлеп билер, харын-
даа соок ышкаш кылдыр сагындырган.
Эгезинде кезек ыглаанын санапас болза
аан. А бо чүүл: Орлан Маадыровичниң
кадайын, ажы-төлүн каапкаш, өске херээ-
жен-биле чурттап турганын хоорайның
чартык кези билер турган дээр болза,
частырыг болбас. Ол хиреде ашааның
өске херээженге хандыкшып турга-
нын чажырып, өг-бүлөгө алгыш-кырыш
турбаан деп чугаалап олурар кижиниң
чугаазыңга, мөзү-шынарыңга бүрүзү
берге болбайн канчаар. Оон аңгыда
өлгөн кижиниң аксындан көвүктүг чараа
төктүп чытканын эмчи кижэ хорананган
чадавас деп дораан чугаалагы дег, ону
база билбээчченеп эрттирип каарга,
элдеп-тир-дир. «Милиция машинасы
бажыңарга чедирип кагзын» — деп

сүмелзээрге, херекке албайн, боду так-
си кыйгыртып алгаш, чана бергенин
бодап көөргө, ашааның өлүмүңгө, ажы-
шүжүгкө бастырган херээженге шуут
дөмөйлөшпөс.

Орлан Маадырович школага ортун
оглунуң өөредилгези, чуруму багай ду-
гайында класының башкысы, өөредилге
эргелекчизи, школа директору, социал
педагог, школаның психологу — шупту
директорнуң өрээлинге кады чыгып ал-
ган, элзэн каш ада-иелерни уруглары-би-
ле чаңгыстап кирип, кижизидилге ажылы
чоруткан түңнелинде, ажилдаар черинге
шуут-ла аартап калган чедип келген.

Өрээлинге каш хүн дээр чадап кааны
ол-бо отчеттар хынап олурда, телефон
долгап келген соонда, эки эвес чугаа
болган. Орлан эге дээрзезинде оожум
чугааланып турза-даа, кылыын чажи-
рып шыдавайн, каш херектенип чоруй,
телефон трубкасын салыпкаш, удазыны
ушта тыртып каапкан. Хенертен бир-ле
чүве харлыктыр соп, тыныжы бачыдап
кээр-ге, чаңчыкканы езугаар, оожургап
алыр дээр, соодукчузундан коньяк уштуп,
дүргени кончук дашкага куткаш, пактап
чыдырда, чүрек дужунче бижек кири
шанчыпкан дег, кедергей аарышкылыг
апарган соонда, боой соп эгелзэн. Коргун,
девидеп, дуза дилеп алгырар дээр-ге, үнү
үнмес, тыныш алдыммас, сугдан уштуп
каан балык ышкаш, аксы-биле агаарны
кири тынарга-даа, дуза чок. Телефонун
база четкизинден ушта тыртып каапкан,
кожар дээр-ге, хей, хары чок, холдар ча-
гыртпас, бүгү боду соок дегер алзып, көк
суг дүшкен, ишти өрү ап, кускузу аксынга
кээр-ге, дедир ажырыпкаш, ишти харыл-
заа телефону-биле таңнылыч басыптар
дээр, олургану креслозундан туруп ора,
угаанын ышкыныпкан...

Херээжен кижиниң: «Орлан!» — деп
кыйгырып, алгырып ыглаанындан миннип
келген. Удааш, оттуп келген ышкаш бол-
ган, шимченип көөргө, чүзү-даа аарбайн
турар, сагыш-сеткилинде кайгамчык
таалал. Бодунуң ажилдаар өрээли. Эл-
деп чүве, ыглап олурар кижэ Орланның
кадайы, Саглаана, оон чанында танывазы
көк шагдаа хептиг эр кижэ. Кадайының
чанынга чеде бергеш, оожуктуруп куспа-
тап аар дээр, холун сунарга, туттунуп-
даа турар болза, кадайының чылыын
биезги дег билип шыдаваан, бир-ле өске
байдалда-дыр мен деп чүвени эскерип,
канчап барганын, чүү болганын айтырып
чугааланырга, кадайы көрбөс, дыңнапас.
Бодун тудуп көөргө, холу зыт-мага-бодун
өттүр эртип турар, анаа-ла өттүр көстүп
турар. «Бо чүү болган чоор, канчап барга-
ным ол» дээр, аайын тып чадап, улустуң
чугаазын дыңнап турарга, ону өлүп калган
кылдыр чугаалажып турар. Шагдааан
чүү болуп турарын айтырарга, оозу айты-
рыын дыңнапас. «Чок, мен бо силерниң
араңарда ышкашыл мен, мени чүгө көр-
бөс улус боор силер» — дээр-ге-даа, ол-ла
боттарының аразында чугаалашпышаан,

Орланны шуут эскербес, көрбөс болган-
нар. Кадайы кады эрткен чуртталгазын
шагдаага чугаалап, олларның аразында
алгыш-кырыш турбаанын чугаалаарга,
«Ийе харын, олар ышкаш найыралдыг
чурттап келген кижилер ховар турган
боор» — дээр-ге-даа, херекке албастар.

Хенертен кедергей арыг чырык чайын-
налдыр чырык келген соонда, сүнезинниң
мурнунга ужу-кыды көзүлбөс океан,
булут чок арыг көк дээр ышкаш, хери-
делгем көстүп кээр, шак ол чырык кый-
гырган дег болганда, чайгаар-ла өске бүгү
чүвени, өрээлде кижилерни уттупкаш,
ынаар далажыпкан. Каш чыл бурунгаар
чарлып, өске оранче чоруткан ачазы биле
угбазы Орланны боттарыңче кыйгырып,
хол былгап, чырыктың ужунда кайгамчык
чылыы-биле көрүп алган, «бээр кел»
дээр-ге, боттарыңче имнеп турганнар. Ам
база-ла кажан-даа туруп көрбээн таалап,
чыргал. Долгандыр чүү-даа чок, мурнунда
орук айтып турар чырык, оон төңчүзүндө—
чоктап чорааны ачазы биле угбазы.

— Сандайже олуруп, саадап көрү-
ңерем. Тыва Республиканың прокура-
туразының чанында истелге комитетиниң
улуг истекчизи Кара-Сал Алексей Алек-
сандрович дээр. Силерниң фамилия-
ңар, адыңар, ачаңарның адын, кайда,
чүнү кылып ажилдап турарыңарны
чугаалаптыңар аа.

— Монгуш Карим Николаевич, «Быто-
вая техника» КХН, улуг бухгалтери.

— Чугаалап көрүңерем, Карим Никола-
евич, силерниң фирманың экономик-
тиг байдалыңың дугайында, орулганар,
өрелеринер — амгы үеде силерниң хуу бү-
дүрүлгө кандыг байдалда туруп турарыңар?

— Мен бо фирмага ажилдап эгелзэ-
нимден бээр үш чыл болуп тур. Рес-
публикада чоңга телевизор, соодукчу
дээр ышкаш, амыдыралга чугула херек
эт-септи эң чиик өртекке садып турар
садыгларымыс бар. Оон аңгыда албан
черлеринге херек өске-даа техника-
ны, бистиң фирманың өртектери чиик,
айтыкан хонук-хуусаадан озалдатпайн,
өй-шаанда эккеп турар болгаш, тендер-
садыглажышкынарны үргүлчү ойнап
ап, хереклекчилерни четтири-биле хан-
дырып турар бис. Оон аңгыда техника-
биле хандырап дугайында керээлер
езугаар база ажилдап турар бис. Ынчап
кээр-ге, бараан саарылгазы бисте дүргөн
чоруп турар болганындан, орулгавыс эки
бооп, республика бюджетинче эвээш
эвес түңнүң акша-хөреңгини кирип,
үндүрүлгөни өй-шаанда долзуу-биле
төлеп турар фирма чүве. Бо бүгүнү мен
отчеттарны силерниң мурнуңарга салып
алгаш, бирден бирээ чокка көргүзүп,
тайылбырлап берип болур мен — деп,
бир-ле улуг хуралга илеткел кылган кижэ
ышкаш, сааладыпкан.

(Уланчылыг).

Балчыи КЫРГЫС.

СҮРҮКЧҮНҮҢ САРЫНЫ

(Шүлүктээн тоожу)

(Уланчызы. Эгези №№ 17-20
"Шында")

VIII эге

Аткан даңның чырыы-биле,
Аалга халдып келдивис.
Авам, ачам шагда тургаш,
Инектерин саган туру.
Бисти көргөн авам, ачам
Билген ышкаш, уткуп алды.
Баглаашка аъттарны барлап,
Бараалгап, мөгөйдөвис.
Ачам өгжө чалаан,
Авам күжүр дораан
Саган сүдүн салып,
Сава-аякта барды-ла.
Ачам ожуқта одун салган,
Авам сүттүг шайын тиккен
Дөрде бистер олурупкан,
Дөгөрезин көрүп ор бис.
Амш-чемни дөргө салып,
Ам шупту олурупкаш,
Аям-шайны иштишаан,
Айтыржып, чугаалаштывыс.
Долгандыр мөгөйгөштин,
Дозур карамче толпташ,
Долгарны таныштыргаш,
Доозазын төөгүдүм.
Авам күжүр черле ындыг,
Ала чажы төктүп оорар
Херекте шыжал ажиттынып,
Хайым бодалды сөглээни ол.
Аалда ажил хөлзеп кээр-ге
Анаа оорар харык кайдал?
Ачам ашак дорт сөглөп,
Аянныг чугаалай-дыр.
— Күзээниңер бүдүп чорзун,
Хүннер даады аяс болзун!
Куда боорун дугуржуп,
Хуу бодум иштирпээин.

Белектерни садып каан,
Билген ышкаш, болган-дыр.
Иштиг-сааттыг керним,
Удуп, дыштанып алырга,
Дууш соонда, кудаларже,
Керним аалыңга чедирип,
Кудаларым-биле танышкаш,
Чанып кээрин сөглөдү.
Мен-даа ачамче көрүп,
— Мана, ачай. Оожурга!
Долгарны мен чедиргеш,
Довун билип каайын.
Ол чорааш, катым сугга
Оон-биле сүмөлөшкөш,
Ужур-чөптүг түңнээш,
Улаштыр чоруптар мен.
Оон соонда, силер ачай!
Орук аайы-биле таныжып,
Айтырыңар дугуржуп,
Аан ынчан, баргай-ла силер.
— Ол-даа шын боор, оглум
Озалдава дээмин-биле
Эштерин манатпазын дээр,
Эшкедзэн, сеткилим-дир — деп,
Ачам чугаалапкаш,
Өгдөн үнүп, ажилдап
Инек, хоюн кадатче
Айлап, үндүрүп оларлады.
Аалда бар улзуум-биле,
Ужуражып, байырлажып,
Хөөкүй авам аш-чемниг,
Хавын сунду, дегиледим.
Даштын ажил хөлзээн,
Далажып эгелдирер,
Долгар-биле айттангаш,
Дадырадып чоруптувус.
IX эге
Чадаанада алаакче
Чара челип, халдып кирип

Аъттарывыс аскын тыртып,
Аравыста дугуруштувус.
Оргулаашче хамык малы,
Одарлап үнүп чораан
Анай, бызаа дешкилешкен,
Аал-кодан хөглүг-омак.
Чүнү чугаалаарын,
Чүдөккө белеткенгеш,
Удаткан чок уруг эштиң,
Угулзалыг өөнүң дашты
Баглаашка, аъттарывысты
Баглап турувуста, өгдөн - Ие
Өөрүшкүлүг уткуп ап,
Өөнче кирип чалады.
Пөрүксүнүп, кайгааш,
Бөөлдээжин эдип,
Бөргүм уштуп, мөгөйгөш,
Бараалгап, мендилештим.
Девин-не кире халаан,
Долгарым-даа сураг.
Таныжарым аайым-биле,
Таваар базып кирип келдим.
Долгар ачазының чанында,
Допчулаан хевирлиг көзүлдү
Дөрде шайлаан катым,
Туруп кээр, мендилешти.
Аштыг-чемниг ширээзинче,
Айтып, чалаарга олуруп
Кады шайлап, чугаалажып,
Хөөрежи каап олур бис.
Мээң келген херээмин
Катым, кат-иём дыңнап
Болур чогуур чүүл-дур,
Болгаан хүлээр-ге, байырлаштым.
Өгдөн үнүп, аъттаныптым,
Долгар мени үдеп кагды.
Өвүр кайы сен дээштиң,
Даштар дагдадып челиптим.
Долгар дорттап халааш,
Тей кырыңан үнүп кээр.
Ховуда Хенче-Караже,
Холун чайып, ырлаан:
Долгарның ырызы, оом аарыңар,
Адың моюун часпас октаар,
Аргамчылаар мээң-не эжим

Аал-чурттан ыраан сооңче
Аян ырым ырлап артым.
Кожумаа: — Ой, эжим, кайгалым.
Орай-даа бол, кел.
Оол сени сагынган,
Орлан мээң сеткилим.
Сүргөн чылгылар аразында,
Сыдым чайып туру-ла боор
Сараалыг-ла мени-ле — дээр,
Сыгыртты каап, халдып келем,
Кожумаа: — Эй, эжим, кайгалым.
Ээл чедип келем.
Эр хөөн сеткилинге,
Эргеленип, чассыйн — дээр,
Чаа-ла чораан соондан,
Чарбыттынып чүмүл аан.
Чорук чораан эжим сени,
Човап, шылап манаар мен.
X эге
— Аалче дап дээр дээр,
Алаң кайгааш, ээй соп.
Чугаалааным эзу-биле,
Челзип, халдып чоктаптым.
Хөндөргөйниң Ак-Хем аксы
Хой сүргөн өөрүм чораан
Тайга кырында боор — деп,
Таваар чорттуп үнүп келдим.
Одарлаан сүргүнү дилеп,
Ол-бо чорттум, көзүлбөс.
Караамга бүзүрөвейн,
Катап-катап харандым.
Күскү караңгы шыпшың,
Куштар үнү дыңналыр
Орайтаанын бодап,
Оруум улай чоруптум.
Өвүрже доңгайтыр бадып,
Өөр пөшке кээр доктаап,
Адымдан эзерни дүжүрүп,
Ооргазын суйбап, ояткардым.
Пөштүң чымчак күзүрүмүн,
Бөлүп чыып, чымчактааш,
Холум-биле эде суйбааш,
Хажызынче хавым салдым.
Чүгөн, кымчым азып кааштың,
Дөрөңчилги эзерни сыртанып,

Чонаамны дөжөп салгаштың,
Тонум шуглангаш чыдыптым.
Орта уйгу удаан эвес,
Долгарны сактып, бодап,
Октаргайже кайгап чыда,
Таалап-биле удуй бердим.
Адым башкы холу-биле,
«Ава» черни соп туру
Ону дыңнаан бодум,
Отту чаштап келдим.
Хачыланган ийи кулаан
Хаяа чырында көрдүм,
Бөрүлөрниң үнүн дыңнааш,
Бөлдүнүп-ле эгеледим.
Адымны дүргөн эккеп,
Эзертеп, дегилгенгеш,
Бижээм ушту алгаш,
Бектенип бодандым.
Кыдында чаш пөштү,
Халып баргаш, кезип ап
Унун дургаар будуктарны.
Уй кезип, шиштеп алдым.
Араатан бөрүлөрниң,
Аскы-тыныжын дыңнап.
Ырак эвестен эртип туру,
Ылым-чылым көрүп тур бис.
Аң сүргөн өөр бөрүлөр
Ак-Хемче ажыр халышты
Шимзэн-дааш оожургап
Шыпшың апаарга-ла, ам-на,
Аткаар, ишкээр көрүнүп,
Аъттың колуннарын дыңыткаш,
Аткан даңның чырыы-биле
Аъттангаштың чоруптум.
Башкы Солчур, Ортаа Солчур,
Бажы бедик көстүп туру,
Артты куду Тулааже,
Араалчылап бадыптым.
Улдай мунуп чорааш,
Удаткан чок Тулааже
Челер оюм кончук,
Чара челзип кирдим.

(Уланчылыг).

Алексей КОНГАР.

Чарлал — Реклама

Министерство Информации и Связи Республики Тыва
ТЫВА МЕДИАГРУПП
 ИЗДАТЕЛЬСКИЙ ДОМ

**ПОДПИШИСЬ НА ВСЕ ИЗДАНИЯ ПО
 ВЫГОДНОЙ ЦЕНЕ НА КАЖДЫЙ КВАРТАЛ 2021 ГОДА**

ШЫН
 460 руб.
 660 руб.

**ДВАНЫН
 АННЫЯКТАРЫ**
**ТУВИНСКАЯ
 ПРАВДА**
СЫЛАНЫСЧЫГ.Ш

Видео действует с 10 марта по 31 марта 2021 года.
 Адрес: 667000, Республика Тыва, г. Кызыл, ул. Краснофлотская, д.100, каб. 309. Тел.: 6(39423)216-00

Утерянный аттестат об окончании 9 класса серии 01705 № 001178173, выданный в 2009 г. Каа-Хемского района Сарыг-Сепской МБОУ вечерняя школа на имя **Ондур Саин-Белек Сайдашовича**, считать недействительным.

Утерянное свидетельство на обучение водительских прав на имя **Ондур Саин-Белек Сайдашовича**, считать недействительным.

Жители СНТ №13! (Вавилинский затон)

В ДК "Енисей" по адресу улица Набережная, 80

3 апреля 2021 года в 12.30 ч. состоится общее собрание СНТ.

Повестка:

1. Отчет правления и председателя.
2. Отчет ревизионной комиссии.
3. Вопросы электроэнергетики.

4. Внесение изменений в Устав СНТ.

5. Утверждение проекта планировки территории СНТ 13.
6. Разное.

Информационное сообщение о проведении открытого аукциона по заключению договоров аренды и купли-продажи земельных участков

Администрация муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва» на основании постановления председателя администрации «О проведении открытого аукциона на право заключения договора» № 146 от «22» марта 2021 года извещает о проведении открытого аукциона по заключению договоров аренды и купли-продажи земельных участков.

Аукцион состоится «27» апреля 2021 года в 15:00 ч. в администрации Чаа-Хольского кожууна по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина 8, на 2 этаже в зале заседаний.

Для участия в торгах допускаются физические лица и юридические лица. Один заявитель вправе подать только одну заявку на участие в аукционе. Заявка на участие в аукционе, поступившая по истечении срока ее приема, возвращается в день ее поступления заявителю.

Предмет аукциона: заключение договора аренды.

Лот № 1: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко Кузег общей площадью 20000 кв.м., кадастровый номер 17:14:0701008:259, разрешенное использование – выращивание зерновых и иных сельскохозяйственных культур.

Начальная цена – 2700, Размер задатка – 540, шаг аукциона – 81.

Лот № 2: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко Чаш-Тал адаа общей площадью 27000 кв.м., кадастровый номер 17:14:0601001:337, разрешенное использование – животноводство.

Начальная цена – 3400, Размер задатка – 680, шаг аукциона – 102.

Лот № 3: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко Суг-Бажы общей площадью 20000 кв.м., кадастровый номер 17:14:0801002:137, разрешенное использование – выращивание зерновых и иных сельскохозяйственных культур.

Начальная цена – 2700, Размер задатка – 540, шаг аукциона – 81.

Лот № 4: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко Алдын-Булак общей площадью 1460348 кв.м., кадастровый номер 17:14:0601003:146, разрешенное использование – животноводство.

Начальная цена – 6300, Размер задатка – 1260, шаг аукциона – 189.

Лот № 5: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко Аймырлыг общей площадью 453954 кв.м., кадастровый номер 17:14:0701007:139, разрешенное использование – выращивание зерновых и иных сельскохозяйственных культур.

Начальная цена – 4300, Размер задатка – 860, шаг аукциона – 129.

Лот № 6: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, дом 6г общей площадью 350 кв.м., кадастровый номер 17:14:0101027:480, разрешенное использование – магазины.

Начальная цена – 5200, Размер задатка – 1040, шаг аукциона – 156.

Лот № 7: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Саянская, д. 3а общей площадью 36 кв.м., кадастровый номер 17:14:0101029:246, разрешенное использование – под магазин.

Начальная цена – 4000, Размер задатка – 800, шаг аукциона – 120.

Лот № 8: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Салчак Тока, д. 25а общей площадью 50 кв.м., кадастровый номер 17:14:0101029:250, разрешенное использование – под магазин.

Начальная цена – 4700, Размер задатка – 940, шаг аукциона – 141.

Лот № 9: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко Арга-Чарык общей площадью 400000 кв.м., кадастровый номер 17:14:0501006:123, разрешенное использование – выращивание зерновых и иных сельскохозяйственных культур.

Начальная цена – 3200, Размер задатка – 640, шаг аукциона – 96.

Лот № 10: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, м. Терезин, поле № 2 общей площадью 20249 кв.м., кадастровый номер 17:14:0502003:58, разрешенное использование – выращивание зерновых и иных сельскохозяйственных культур.

Начальная цена – 2200, Размер задатка – 440, шаг аукциона – 66.

Лот № 11: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко Тенниг-Алаак общей площадью 152000 кв.м., кадастровый номер 17:14:0601006:142, разрешенное использование – сельскохозяйственное использование.

Начальная цена – 4200, Размер задатка – 840, шаг аукциона – 126.

Предмет аукциона: заключение договора купли-продажи.

Лот № 12: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко Суме Бели общей площадью 20000 кв.м., кадастровый номер 17:14:0501008:117, разрешенное использование – для ведения личного подсобного хозяйства.

Начальная цена – 8100, Размер задатка – 1620, шаг аукциона – 243.

Лот № 13: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко Сарыг-Хол общей площадью 20000 кв.м., кадастровый номер 17:14:0501004:120, разрешенное использование – для ведения личного подсобного хозяйства.

Начальная цена – 8100, Размер задатка – 1620, шаг аукциона – 243.

По лотам ограничений и обременений в использовании земельных участков нет.

Заявки на участие в аукционе принимаются по рабочим дням с 24 марта 2021 г. по 24 апреля 2021 г. в отделе по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского района по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина д. 8, с 9:00 ч до 18:00 ч.

Сумма задатка должна поступить на расчетный счет организатора торгов до 18:00 ч «24» апреля 2021 года. (КБК 000000000000000000510, УФК по РТ (Администрация Чаа-Хольского кожууна), ОТДЕЛЕНИЕ – НБ Республики Тыва, ИНН 1715001332, ОГРН 03656440101, БИК 019304100, КПП 171501001)

Для участия в аукционе претендент должен предоставить одновременно:

- 1) заявку (в двух экземплярах) на участие в аукционе с указанием реквизитов счета для возврата задатка;
 - 2) копии документов, удостоверяющих личность (для физических лиц);
 - 3) нотариально заверенные копии учредительных документов и свидетельства о государственной регистрации юридического лица;
 - 4) доверенность на лицо, уполномоченное действовать от имени заявителя при подаче заявки на участие в торгах;
 - 5) документы, подтверждающие внесение задатка.
- Информация о торгах размещена на Интернет-сайте администрации Чаа-Хольского кожууна <http://chaa-hol.rtyva.ru/> и на официальном сайте РФ для размещения информации о проведении торгов torgi.gov.ru.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию Тоджинского района поступило заявление от гражданина Российской Федерации **Монгуш Маадыр Михайловича** о предоставлении земельного участка из земель населенных пунктов в аренду, с разрешенным использованием – для индивидуального жилищного строительства, общей площадью 1500,0 кв.м., с кадастровым номером 17:11:0601008:95, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тоджинский район, с. Адыр-Кежиг, ул. Анчы, дом 50.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тоджинского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям Хомушку Л.А.

Администрация Каа-Хемского района по поступившему заявлению от гражданина **Сулдун-оол Белек Владимировича** информирует, о проведении публичных слушаний в целях изменения разрешенного использования земельного участка с «под строительство производственного объекта» на «для индивидуального жилищного строительства» с кадастровым номером 17:04:0601053:370, из категории земель населенных пунктов расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д. 215, общей площадью 1500 кв.м.

Заинтересованные в публичном слушании изменения вида разрешенного использования земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в течении 30 календарных дней, с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д. 143 с понедельника по четверг с 9:00 часов до 15:00 часов Администрации Каа-Хемского района.

Консультант по земельным вопросам Администрации Каа-Хемского района Республики Тыва Олет А.А.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
 Тыва Республиканың
 Информатизация болгаш
 харылзаа яамызы.

Кол редактор
 В.А. ПЕТРОВ.

Редакцияның болгаш
 үндүрүкчүнүн адреси:
 667000. Тыва Республика
 Кызыл хоорай,
 Красноармейская, 100,
 каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
 ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор – 2-01-35.
 Чарлал килдизи – 2-01-35, 2-18-10
 Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309
 Солун чыскаакчылары:
 С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак – 2-17-94
 Корректор: А.А. Лагбы – 2-17-94
 Чагаалар килдизи: Ч.Н. Мачык

Харылзаа, информация технологийлары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хай-гаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.

(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпей барып болур. Айтыглан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА "ШЫН"
 СОЛУННУҢ
 ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
 ЧАГЫДАР БОЛЗА,
 ЧАРТЫК ЧЫЛДА –
 960 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
 ЧАГЫДАР БОЛЗА,
 ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 1161 рубль.

Тел.: 2-01-35

солуннун сайтызы:

//shyn.ru

электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru;

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 5196 кезек